ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ
КОМПЛЕКСНАЯ
ЭКСПЕДИЦИЯ

АКАДЕМИЯ НАУК ТУРКМЕНСКОЙ ССР

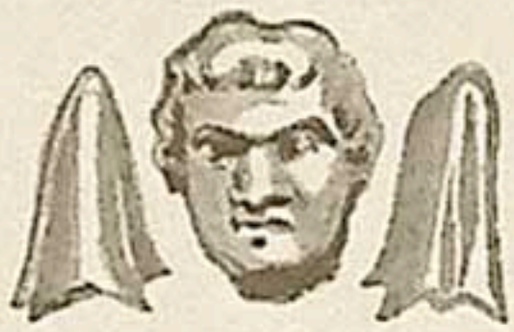

ТРУДЫ ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЛЕКСНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ

Под редакцией
начальника ЮТАКЭ
проф. М. Е. Массона

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · 1956

ЮЖНО-ТУРКМЕНИСТАНСКАЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КОМПЛЕКСНАЯ ЭКСПЕДИЦИЯ

М.Е. МАССОН, Г.А. ПУТАЧЕНКОВА

ПАРФЯНСКИЕ РИТОНЫ НИСЫ

ИЗ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ
ТУРКМЕНСКОГО НАРОДА

Альбом иллюстраций

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · 1956

Художественный редактор
и ответственный за выпуск
Л. С. ПОЗИН

★

Оформление художника
Л. Б. ПОДОЛЬСКОГО

★

Фотографии исполнены фотографом
Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции
Е. Н. ЮДИЦКИМ

Альбом отпечатан на Московской печатной фабрике Гознака
Министерства финансов СССР
под общим наблюдением главного инженера
П. А. ЛЮЛЕДЖАНА

★

Фототипные формы изготовлены под руководством
начальника фотоцеха
И. И. ХРУШКОВА

★

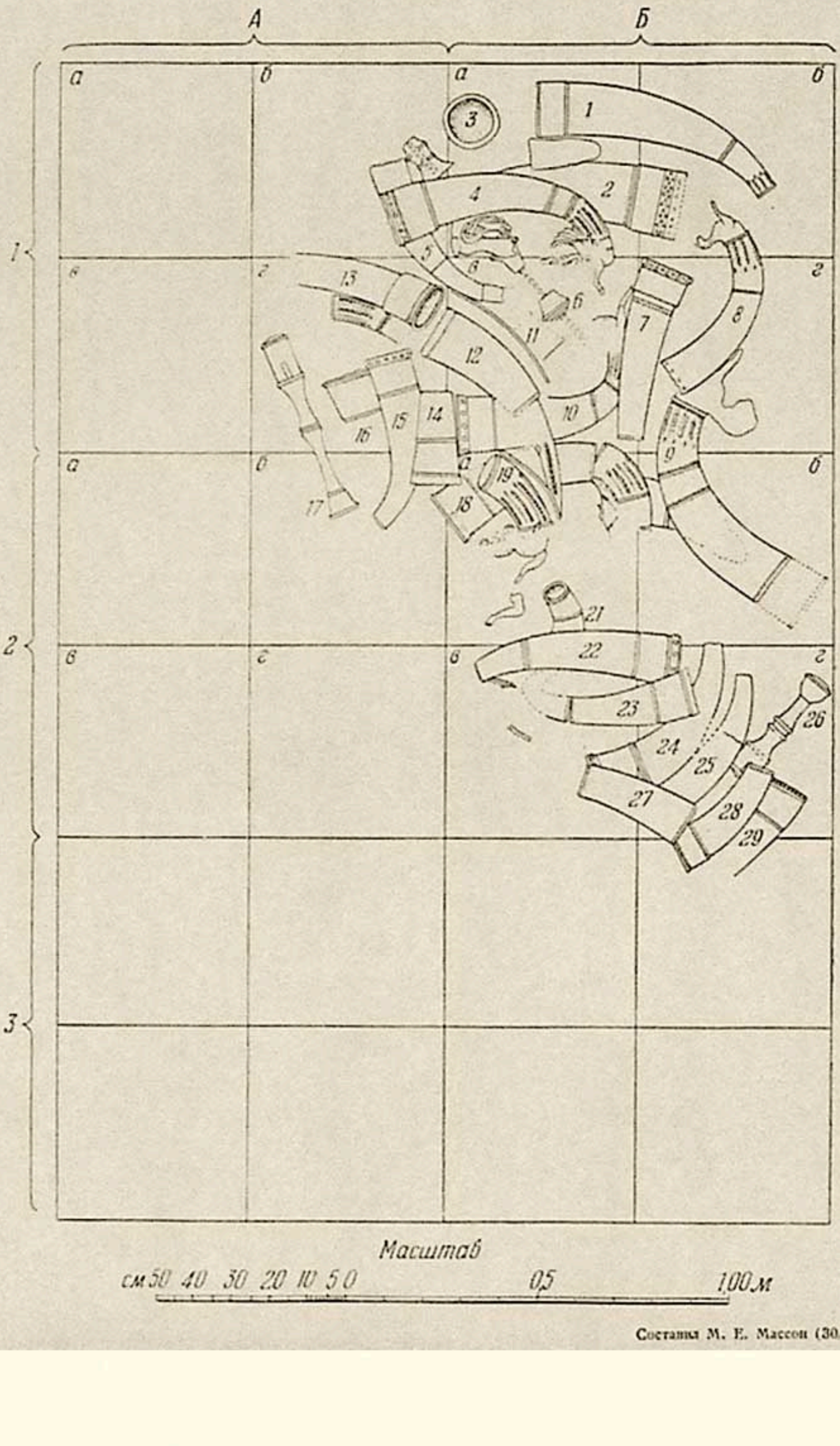
Тираж отпечатан под руководством
начальника цеха фототипной печати
А. И. ОБОДА

СТАРАЯ НИСА

КЛАД ПРЕДМЕТОВ ИЗ СЛОНОВОЙ КОСТИ

ВЕРХНИЙ ЯРУС

Схема, реставрирующая положение предметов в древности.

Составил М. Е. Массон (30/X—1/XI 1948 г.)

СТАРАЯ НИСА

КЛАД ПРЕДМЕТОВ ИЗ СЛОНОВОЙ КОСТИ

НИЖНИЙ ЯРУС

Схема, реставрирующая положение предметов в древности.

Составил М. Е. Массон (1948 г.) и М. С. Мерщиев (1949 г.)

ПЕРЕЧЕНЬ РЕПРОДУКЦИЙ РИТОНОВ И ИХ ОТДЕЛЬНЫХ ДЕТАЛЕЙ

НОМЕРА ТАБЛИЦ	ПОЛЕВОЙ ШИФР НА СХЕМАХ
I—IV.	Ритон № 22.
V—VIIIa.	Ритон № 27/34.
VIIIб—IX.	Ритон № 52.
X—XII.	Ритон № 65.
XIII.	Отдельный фриз № 56.
XIV—XVI.	Ритон № 2.
XVII—XX.	Ритон № 4.
XXI.	Ритон № 39.
XXII.	Ритон № 14.
XXIII—XXIV.	Ритон № 9.
XXV—XXVII.	Ритон № 30.
XXVIII—XXX.	Ритон № 21.
XXXI—XXXII.	Ритон № 87.
XXXIII—XXXIVа.	Ритон № 28.
XXXIVб—XXXV.	Ритон № 37.
XXXVI—XXXIX.	Ритон № 76.
XL—XLII.	Ритон № 15.
XLIII.	Отдельный фриз № 90.
XLIV—XLVII.	Ритон № 47.
XLVIII—L.	Ритон № 10.
LI.	Ритон № 20.
LII—LIV.	Ритон № 23.
LV—LVI.	Ритон № 57.
LVII—LIX.	Ритон № 77.
LX.	Отдельный фриз № 80.
LXI—LXIII.	Ритон № 5.
LXIIIб—LXVI.	Ритон № 43.
LXVII—LXIX.	Ритон № 13.
LXX.	Отдельный фриз (в схему не вошел).
LXXI—LXXII.	Отдельный фриз № 63.
LXXIII—LXXIV.	Отдельный фриз № 31.
LXXV—LXXVI.	Ритон № 1.
LXXVII—LXXVIII.	Отдельный фриз № 3.
LXXIX—LXXXI.	Ритон № 16/40.
LXXXII—LXXXIV.	Ритон № 7.
LXXXV—LXXXVII.	Ритон № 38.
LXXXVIII—LXXXIX.	Ритон № 29.
XC—XCI.	Ритон № 25.
XCII—XCV.	Ритон № 78.
XCVI.	Отдельный фриз № 81.
XCVII—XCVIII.	Ритон № 86.
XCIX—C.	Ритон № 8.
CI—CII.	Ритон № 33.
CIII—CV.	Ритон № 24.
CVI—CVII.	Ритон № 71.
CVIII—CX.	Ритон № 18.
CXI.	Ритон № 12.
CXII.	Ритон № 11.
CXIII.	Ритон № 32.
CXIVа,б.	Ритон № 11.
CXIVв,г.	Ритон № 32.
CXVа,б.	Завершающая фигура № 59.
CXVв.	Завершающая фигура № 73.
CXVI—а.	Ритон № 66.
CXVI—б.	Завершающая фигура (в схему не вошла).
CXVII—а.	Завершающая фигура № 20.
CXVII—б.	Завершающая фигура (в схему не вошла).
CXVIIIа.	Серебряное навершие № 60.
CXVIIIб.	Серебряный патрубок № 39.
CXVIIIв.	Завершающая фигура № 60.
CXVIIIг.	Ритон № 39.
CXIX—CXX.	Отдельные головки карнизов.

Михаил Евгеньевич Массон, Галина Анатольевна Пугаченкова

ПАРФЯНСКИЕ РИТОНЫ НИСЫ

Альбом иллюстраций

Сдано в производство 9/X 1953 г. Подписано в печать 4/XII 1954 г.

Формат бумаги 70×108 1/8. 120 вкладных таблиц. Т-00043. Тир. 2300 экз. Тип. зак. № 15783.

Издательство Академии наук СССР

Москва, Б—64, Подсосенский переулок, д. 21

Московская печатная фабрика Гознака

Под общей редакцией начальника ЮТАКЭ
проф. М. Е. Массона

Печатается по постановлению редакционно-издательского совета Академии наук Туркменской ССР

Редактор Издательства *О. А. Абдуллаи*
Техредактор *А. Н. Мироедова*

Сдано в набор 3/II-58 г. Подписано к печати 7/VIII-59 г. Печатных л. 3,28. Уч.-изд. л. 3,28, физ. л. 2,0. Бум. л. 84×108 1/8. Тир. 1850. Зак. 321. Изд. № 6/57. Цена 2 р. 30 коп. И-04981

Типография Академии наук Туркменской ССР.

ОТ АВТОРОВ

У подножья Копет-Дага, неподалеку от столицы Туркменской республики Ашхабада, среди зелени садов и огородов селения Багир, высятся руины древнего города. Среди туркменского населения главное городище именуется Новой Нисой (Тязе-Нусай), а стоящая поотдаль мощная крепость—Старой Нисой (Койне-Нусай). И в этих народных терминах сохранено подлинное, очень древнее, уходящее в глубину тысячелетий название — Н и с а.

С 1946 г. здесь ведет ежегодные систематические раскопки Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ), учрежденная в системе Туркменского филиала Академии наук СССР, преобразованного в 1951 г. в Академию наук Туркменской ССР.

Одной из ведущих проблем, поставленных экспедицией на разрешение, является выяснение по археологическим данным истории Парфии, столь скудно освещенной в письменных источниках. Предгорья Копет-Дага составляли когда-то область древней Парфиены и главным городом ее была Ниса. Здесь зачиналось могущество Парфянского царства и объединение в его системе ряда разрозненных областей азиатского мира; отсюда шла военная экспансия на запад молодого и крепкого государства Аршакидов, поглотившего большую часть селевкидских земель; здесь была главная вотчина аршакидских царей, а город Ниса был их родовым гнездом. История Нисы таит в себе многие неписанные страницы истории Парфянского царства, и год от года из недр земли археологи извлекают все новые и новые факты для понимания его экономики, материальной культуры, идеологии, письменности, искусства.

Первое письменное упоминание парфянской Нисы—Парфавнисы содержится в дорожнике Исидора Харакского (около грани нашей эры), но по археологическим данным обживание этого пункта восходит ещё к эпохе бронзы, а оформление его как города падает на раннеантичную пору. Основное ядро города — Новая Ниса имеет форму неправильного полигона и обведено сложенными из крупного сырцового кирпича мощными стенами, которые фланкированы прямоугольными башнями. Здесь располагались многочисленные жилые кварталы, общественные и культовые здания, некрополь парфянской знати. В южной части города, на естественном холме возвышались цитадель-аркс, в свою очередь обнесенная крепостными стенами и представлявшая неприступную твердыню. В ней находился арсенал, зерновые и винные склады, административные и жилые здания. Город мог выдержать длительную осаду не только благодаря мощной фортификации, но и в силу того, что из-под крепости бил родник, обеспечивавший его водою.

Обширный пригород окружал укрепленную часть Нисы и был в свою очередь обведен крепостным валом. Здесь застройка была не столь плотной; в пригороде располагались усадьбы рабовладельцев, сады и виноградники, которыми особенно богата была область Нисы. А рядом с пригородом, но вне его крепостной стены, к юго-востоку высилось ещё одно мощное укрепление, именуемое ныне Старой Нисой. То была крепость особого рода — одна из

царских резиденций, династический заповедник Аршакидов, чьё древнее наименование недавно раскрылось, благодаря расшифровке найденного экспедицией на Нисе парфянского документа: Митридатокерт. Основанная при Митридате I, при котором протекал процесс оформления Аршакидского царства в могучую мировую державу, Старая Ниса — Митридатокерт существует вплоть до III в. н. э., и гибнет вместе с падением парфянской династии. И если цитадель, город и пригород Нисы продолжали интенсивно жить вплоть до XIX столетия (в средние века Ниса была одним из самых крупных, богатых и прекрасных городов Хорасана), то жизнь на Старой Нисе замерла и территория мертвого городища стала местом упокоения мертвых, изрытая по поверхности сотнями поздних могил.

Старая Ниса была основана на естественном холме-останце, на 8—10 м приподнятом над прилежащей долиной. Контур холма несколько упорядочили, придав ему пятиугольный план. Массивные крепостные стены, сложенные из глиняных блоков — пахсы, по главным образом из крупного сырца, вздымались над кручами холма. Высота их от подошвы крепости достигала 20—25 м, толщина — 5 м. Стены были фланкированы примерно на равных интервалах прямоугольными башнями, особенно мощные бастионы высились на углах; боевые площадки располагались на гребнях стен; вверху и внутри башен многочисленные бойницы пронизывали кладки; подъём в крепость осуществлялся по длинному пандусу, тянувшемуся вдоль стен, так что атакующие находились под беспрерывным огнем защитников. Все это делало Митридатокерт совершенно неприступной твердыней, сокрушить которую смогли не военная техника античной эпохи, а большие общественно-исторические события, связанные с падением Аршакидов и торжеством Сасанидского дома.

Среди оплывших, отлогих бугров внутри городища Старой Нисы выделяется два особенно значительных комплекса былых строений, условно названных «Северным» и «Южным». В южном комплексе располагались дворцово-храмовые сооружения, огромный квадратный аудиенц-зал, окруженный группой парадных и подсобных помещений, дворик с колонными портиками, Круглый храм, высокая храмовая башня, обведенная обширными сводчатыми коридорами. Северный же комплекс являл собой группу различных хранилищ. В числе их вскрыты огромные хумханы — кладовые для вина, заполненные крупными корчагами-хумами, где было сделано важное открытие: своеобразный «архив» парфянских документов, писанных на черепках (остракa), насчитывающий до двух тысяч экземпляров. Имеются какие-то производственные комнаты с небольшими очажками. Но наиболее интересным и целостным как с архитектурной точки зрения, так и по составу археологических находок оказалось главное сооружение северного комплекса, условно названное «Квадратным домом». Раскопки его начаты были в 1948 г., завершены лишь в 1952 г., но первый же год археологических работ принес открытие замечательного «клада» предметов из резной и точёной слоновой кости, украшенных высокохудожественной резьбой.

Как показали последующие раскопки, Квадратный дом являл собою особое хранилище, связанное с усыпальницами парфянских царей, располагавшимися, по свидетельству Исидора Харакского, где-то в Парфависе, и может быть даже с культом предков, ибо здесь были погребены представители лишь старшей ветви Аршакидской династии. Основание Квадратного дома восходит к III—II вв. до н. э. Это большое, квадратное в плане, сооружение (около 60 м в стороне), с квадратным двором, обведенным продолговатыми помещениями—по три с каждой стороны. На оси комнат высилось по четыре колонны, поддерживавшие несущий прогон; на нём и на стенах покоилось плоское перекрытие; вдоль стен проходили невысокие полки — суфы для установки предметов. С течением времени комнаты эти заполнялись богатым инвентарем, двери наглухо замуровывались и опечатывались особой «комиссией» высокопоставленных лиц, накладывавших на глиняной мастике свои личные печати. Позднее имели место некоторые добавочные переделки и достройки, а к началу нашей эры Квадратный дом как бы консервируется, больше не обновляется и становится лишь объектом тщательной охраны и наблюдения. В III в. н. э. хранилище было подвергнуто жестокому ограблению, после чего заброшено навсегда.

Осенью 1948 г. при вскрытии помещения в восточном фасе дома на одной суфе был обна-

ружен бесформенный навал каких-то резных костяных объектов. Спасение их в первый момент казалось невозможным, так как разрушившаяся от более чем полуторатысячелетнего пребывания в земле слоновая кость распадалась в прах не только от ничтожного прикосновения, но даже от дуновения ветерка. Лишь применение новейшего метода советской консервационной техники, связанного с использованием особого клея из синтетических смол БФ-4, и взятие предметов в крупные литые гипсовые блоки, помогли «вырвать» объекты из земли. Работа эта, требующая исключительной осторожности и тщательности, велась группой археологов и реставраторов на протяжении полутора месяцев вплоть до начала дождей и снега, и была продолжена в весеннем полевом сезоне 1949 г. В результате удалось извлечь без повреждений весь «клад», доставленный затем для лабораторной обработки частично в Москву в реставрационную мастерскую Института истории материальной культуры АН СССР, частично — в Ленинград в реставрационную мастерскую Государственного Эрмитажа, а в основной своей массе — в Ташкент, в кабинет археологии Среднеазиатского государственного университета. Но даже при значительном коллективе специалистов, занятых реставрацией предметов, понадобилось все же до двух с половиной лет, пока, наконец, восстановление целостных форм из многих тысяч мелких, распадающихся кусочков не было завершено.

Среди реставрированных объектов имеются фрагменты точеной мебели, в частности детали великолепного царского трона. Но основную массу составляют ритоны — крупные рогообразные сосуды, выточенные из слоновой кости. Они-то и являются темой, подготовленной авторами к выходу в серии «Трудов ЮТАКЭ» исследовательской монографии «Парфянские ритоны Нисы», для которой настоящий альбом служит фундаментальным иллюстративным материалом.

Ритоны обычно составлены из трех и более отдельно вырезанных и тщательно соединенных звеньев. Размеры их по высоте колеблются от 30 до 60 см; диаметр крупных сосудов вверху достигает 17 см; емкость—до 1,5 литра. Ритоны имеют форму рога, круто изогнутого у основания и завершенного на конце скульптурной фигурой, как бы вырастающей из венца акантов, облекающих вогнутую часть сосуда. У основания фигуры высверлено отверстие для сцеживания напитка; а нередко — два. Последний факт, как и необычайная массивность сосудов исключает практическое, бытовое употребление ритонов, которые, видимо, использовались главным образом для ритуальных возлияний. Вверху ритон увенчан широким горельефным фризом, на котором развертывается сложная изобразительная композиция, и карнизом, украшенным рельефными головками, чередующимися либо с колокольчиками, либо с миндалевидными стеклянными «глазками». Иногда в украшение ритонов вводились обкладки из серебра, позолоченной бронзы, может быть и из золота.

В художественном отношении ритоны из Нисы являют собой совершенно уникальный комплекс предметов искусства, а с точки зрения историко-культурной имеют едва ли не большее значение, чем золотые сосуды фракийского клада из Панагюриште. Датировка их, судя по археологическим наблюдениям и по стилистическим данным, восходит ко II в. до нашей эры.

Техника и качество исполнения ритонов позволяют заключить, что обрабатывались они целой группой резчиков, среди которых были и первоклассные мастера и посредственные, хотя и старательные ремесленники. Но судя по стилю, по комплексу изображений, нередко повторяющих (или варьирующих) общий исходный образец, все они принадлежали продукции единых мастерских, выработавших свои особые высокие традиции художественной резьбы по кости.

Изобразительные сюжеты, развертывающиеся на фризах, очень разнообразны, но в целом могут быть сведены в несколько основных групп. В первую входят изображения божеств; чаще всего это 12 богов Олимпа, в двух случаях — Аполлон и Музы, на одном из ритонов — Музы и Гефест, на другом — Артемида среди нимф-охотниц. Целый ряд ритонов дает своеобразную интерпретацию сказания о Пенфее, преследуемом вакханками, быть может развивая сюжет хорошо известной в среде парфянской знати драмы Эврипида. Особенно значителен цикл с «дионисийскими» мотивами— сценами привода жертвенных животных, возлияний, ритуальных обрядов и плясок у алтаря

Однако при явно греческой основе многих сюжетов, художественное претворение их несёт совсем не греческий, а «варварский», азиатский характер. Очень выразительны скульптурные головки на карнизах сосудов, сильного драматического стиля, отдаленно взывающие к скульптурным образам Пергамской школы и к терракотам Смирны и Эфеса, но опять-таки не имеющие прямых повторов в скульптуре средиземноморского мира. Но особенно наглядно азиатское начало предстаёт на завершающих фигурах ритонов. В подавляющем большинстве это фантастические смешанные антропо- и зооморфные существа. Широко представлены так называемые «иранские» грифоны не орлевидные, но львоподобные, рогатые, крылатые чудовища; встречается изображение человекобыка — может быть Гопатшаха авестийских сказаний; даже кентавр дан не в привычной трактовке этого образа, но снабжен крыльями, чего не знает искусство классической древности.

В целом весь цикл изображений на ритонах из Нисы настолько индивидуален, настолько не похож на известные памятники пластического искусства греко-римского круга, что ныне можно говорить об открытии какой-то совершенно неведомой скульптурной школы азиатского (точнее парфянского) эллинизма.

АВТОРЛАРДАН

Көпетдагың этегинде, Түркменистан республикасының пайтагты Ашгабадың якынында, Багыр обасының багларының ве бакжаларының арасында галымы шәхериң харабачылыклары гөрүнйәр. Түркмен илатының ичинде эсасы шәхер ерине Тәзе Нусай ат берилйәр, ондан ақырракда дуран берк гала болса Көне Нусай дийилйәр. Бу халк терминлериңде чын, өрән гадымы, көки мүң йыллар ичине уруп гиден ат болан Н и с а ады сакланыпдыр. Бу ерде 1946-ңжы йылдан бәри өз хер йылкы ве системаник суратда гечирилйән газгыларыны башда (1951-ңжи йылда Түркменистан ССР-ниң Ылымлар академиясына өврүлен) СССР Ылымлар академиясының Түркменистан филиалы системасында дөредилен Гүнорта Түркменистан археологик комплексли экспедиция (ГТАКЭ — русча ЮТАКЭ) довам этдирйәр

Экспедицияның чөзмек максат эдинен проблемаларының эсасысының бири-де Парфияның тарыхыны археология фактлары билен айдынлашдырмакды, чүнки бу тарых язгы чешмелерде өрән аз шөхлелендирилипдир. Көпетдагың өңлери бир вагт гадымы Парфияның үлкеси, Нусай хем бу дөвлетиң пайтагты болан шәхердир. Шу ерде Парфян дөвлетиниң гудраты дөрәндир, шунда бу дөвлетиң системасында Азия дүнйәсиниң бир нәче дыр-пытрак болан үлкелери биригендир, шу ерден Аршакидлериң яш ве берк, Селевкидлериң юртларының көпүсини ювдан дөвлетиниң харбы экспансиясы гүнбатара бака гөнүгендир, шу ерде Аршакид патышаларының эсасы мүлки болуп, Нусай шәхери оларың ата-баба месгени боландыр. Нусайың тарыхы өз ичинде Парфия дөвлетиниң тарыхының өрән көп язылмадык сахыпаларыны саклаяр; йылдан-йыла археологлар бу дөвлетиң ыкдысадыетине, материал медениетине, идеологиясына, язувына ве сунгатына дүшүнмәге важып болан энчеме фактлары ериң ашагындан чыкарярлар.

Парфияның Нусайы болан Парфевниса диен шәхериң ады илки гезек Хараклы Исидорың ёл язгыларында (бизиң эрамызың серхединде) тутуляр; эмма археологияның берйән фактлары боюнча бу ерде адамың яшап башлан вагты бүрүнч эйямына габат гелйәр, бу ерде шәхер эмеле гелмеги болса гадымы (античный) дөврүң ирки заманына дегишлидир. Шәхериң эсасы өзени болан Тәзе Нусай нәдогры көпбурчлулык шекилинде сал-

ныпдыр, дашына ири чиг керпичден берк гала айланыпдыр, бурчлары болса гөнүбурчлы диң билен беркидилипдир. Бу ерде көп санлы яшайыш кварталлары, жемгыетчилиге ве дине дегишли жайлар ве Парфияның ёкары гатлагының мазарыстанчылыгы орун тутян экен. Шәхериң илерки бөлүминде тебигы байрың үстүнде эрк (аркс) бар экен, өзи-де дашы галалы, ёвуп болмаз берк пена шекилинде дуряр экен. Эркиң ичинде горхана, дәне ве шерап складлары, административ ве яшайыш жайлары орун тутяр экен. Шәхериң узак вагтлык габава чыдамага мүмкинчилиги бар экен—бу-да диңе гүйчли фортификациясы зерарлы дәл, — шәхериң галасының ашагындан чешме акып чыкып, эхли шәхери сувдан үнжүн эдйәр экен.

Нусай шәхериниң дашыны гиң болан шәхер янындакы илатлы ер гуршап аляр, бу ериң-де дашына бейик гала сеңңери айланыпдыр. Бу ерде жай оичаклы гүр салынмандыр; бу ери гул эелериниң мүлклери, бага ве үзүме бай мейданлар тутяр экен.

Бу шәхер якынындакы ериң янында, эмма онуң галасының дашында, илери—гүндогар тарапда ене бир гүйчли, адына Көне Нусай дийилйән беркидилен улы бина бар. Бу бир айратын гала болупдыр, — бу ер шахың месгенлериниң бири, Аршакидлериң династиясының өзгелер үчин гадаган эдилен жайы болупдыр; экспедицияның Нусайда тапан документини өкамак башардандан соң, бу Көне Нусайың гадымы ады хем мәлим болды: Митридатокерт. Митридат I дөврүнде Аршакидлериң дөвлети гудратлы дүнйә дөвлети хөкмүнде дүзүлип башланды, Көне Нусай—Митридатокертиң хем дүйби тутулыпдыр; бу шәхер бизиң эрамызың III асырына ченли яшап, Парфия хәкимиетиниң сыймагы билен бирликде вейран боляр. Эгер Тәзе Нусайың эрки, шәхери ве шәхер янындакы мүлклери тә XIX асыра ченли депгинли яшайшы довам этдирен болса (орта асырларың ортасында бу шәхер Хорасанның иң улы, бай ве гөзел шәхерлериниң бири экен), Көне Нусайда дурмуш ёк болуп ве элей шәхериң территориясы гонамчылыга өврүлмезди, шәхериң ериниң ёкаркы гатыны дуршы билен гички мазарлар элеме-дешик этмез.

Көне Нусай якындакы 8—10 метр ёкаркы галдырылан тебигы даш байрың үстүнде бина эдилипдир. Бу байрың кешбини бирнеме тертибе гетирипдирлер — бәшбурчлук план лы эдипдирлер. Галасының аграс диварлары палчык пагсалардан, эсасан болса ири чиг керпичден салынып, байрың учут кенарларының үстүнде ашакдакы дерә хайбат атып, ховалап дурар экен. Галаның бейиклиги 20—25 м, галынлыгы болса 5 метре етйәр экен; диварың хер ериңде арасы дең болан дөртбурч диңлери бар, эмма иң берк башнялар галаның чүңклеринде гойлупдыр. Сөвеш мейданчалары (площадкалары) диварың гершинде, диңлериң үстүнде ве ичинде болуп, бу диңлери ве диварлары хер тарапдан ок атар ялы гөзлер эрш-аргач болуп гечйәр экен. Галаның ёкарсына диварың гапдалы билен узын япгыт ёл алып баряр экен — диймек, габавчылар өз атака алып барян вагтыны гораняларың үзнүксиз ягдыян ок чабгасының ашагында гечирмели болян экенler. Мунуң хеммеси Митридатокерти хич бир ёвуп болмажак гала эдйәр экен ве бу галаны теслим эден гадымы эйямың харбы техникасы дәл, оны сындыран — жемгыетчилик-тарыхы вакалар, Аршакидлериң песелип, Сасанидлериң дабараланмагы билен баглы вакалардыр.

Көне Нусайың ичиндәки япгыт, ягыш яганда епбешен депелериниң арасында ики саны айратын депелер комплекси хас гөзе илйәр — олара Илерки ве Гайракы диен ат берилди. Илерки комплекс көшк ве ыбадатхана (храм) жайларындан ыбарат экен: эгирт инедөрдүл, дашына ресми ве икинжи дережели жайлар айланан кабул эдиш залы, кичижик ховлужык ве сүтүнлерден дүзүлен портик; тегелек храм, бейик дашына гиң коридорлар айланан храм диңи. Гайракы комплекс болса энчеме зат сакланян складлардан ыбарат экен. Шу складларың ичинде эгирт улы хумханаларың үстүнден барылды, — бу ерде әпет, шерап гуйлуп гоюлян хумлар сакланыпдыр. Бу ерде бир өрән мөхүм ачыш эдилди: ики мүң экземпляра баш урян күйзе дөвүклериниң (остракларың) йүзүне язылан Парфияның хожалык документлери тапылды. Шол ерде бир хили, ичи кичижик ожаҗыклы өнүмчилик отаглары бар, эмма хем архитектура нукдайы назарындан иң битеви ве гызыклы хем археологик тапгылары тайындан иң бай болуп чыкан Гайракы комплексдәки адына бизиң Инедөрдүл өй диен бинамыз белленi-

мелидир. Бу бинаның газгылары 1948-нжи йылда башланыпды, эмма дине 1952-нжи йылда гутарылыпды. Йөне вели, археологик ишлериң биринжи йылы ажайып «хазынаның» үстүнден элтди: ширмайыдан кесилип ве ёнулып эдилен, тәсин чепер нагыш берлен предметлер тапылды.

Соңкы гечирилен газгыларың гөркезмеси боюнча, Инедөрдүл өй айратын зат сакланян ер болупдыр, өзи-де Парфияның шаларының габырлары билен багланышыклы болупдыр. Бу габырлар Хараклы Исидорың берйән маглуматына гөрә, Парфавнисадамы, ниредеми орнашан экен. Инедөрдүл өй болса өтен ата-бабаларың культы билен багды болмагы-да мүмкин, чүнки бу ерде Аршакидлер династиясының дине ин яшулы топары жайланан экен. Инедөрдүл өйүң бина эдилмеси барып бизиң эрамыздан озал III—II асыра дирейәр. Мунуң өзи улы, планда инедөрдүл бинадыр (хер тарапы 60 м) өзи-де инедөрдүл ховлулы, ховлусының хер тайындан үч саны дөртбурч золак жай салнан бинадыр. Отагларың ортасында дөрт-дөртден сүтүн бар экен, бу сүтүнлер потологың эсасы нүрсүни саклаяр экен; шоңа ве диварлара даянып, эндиган потолок ве үстки япалгасы гойлан экен. диварларың йүзүнде бейик болмадык полкалар (суфалар) зат гоймак үчин эдилен экен. Вагт гитдигиче бу отаглар бай инвентардан долуп, соң гапыларына керпич өрүлип, мөхүр басыляр экен. Бу мөхүрлери ёкары гатлакдан болан адамлардан дүзүлен «комиссия» басар экен: гапының йүзүне хусусы мөхүрлер басылыпдыр. Соң, гижрәк кәбир үйтгетмелер ве жайларын салынмасының үстүни етирмек ишлери гечирилипдир, бизиң эрамызың башларында болса Инедөрдүл өй консервирленйәр диен ялы: оны төзеден саланоклар, оны дине хүшгәрлик билен гораярлар ве оңа гөзегчилик эдйәрлер. Бизиң эрамызың III асырында бу хазына вагшычылык билен таланыпдыр ве шондан соң өмүрлик терк эдилипдир.

1948 нжи йылың гүйзүнде жай ачыланда, Өйүң гүндогар тарапында полкаларың (суфаларың) биринің үстүнде сүнкден эдилен формасыз бир топар задың үйшмегиниң үстүнден барылды. Бу затлары ёк болмакдан халас этмек илкибада дүйбүнден мүмкин дәл ялыды. себәби мүң бәш йүз йылдан-да артык вагтлап ерде ятын иде болан ширмайы дине бир чала дегленден дәл, хатда ол чалажа дегенинде-де, күл-күмек болуп барярды. Дине ин төзе совет консервацион техникасының уланылмагы (бу техника «БФ—4» атлы синтетик шепбиклерден эдилен айратын елим билен ве объектлери гипсден гуйлуп эдилен блоклара гуршап алмак билен багланышыклыдыр) бу объектлери ерден халас этмәге мүмкинчилик берди. Бу айратын усуллылыгы ве ыкжамлыгы талап эден иши археологлар топары ай ярымлап 1948-нжи йылда ызыны үзмән, тә гар-ягыш ягян пасла ченли ерине етирип, 1949-нжы йылың яз паслының мейдан ишлер мөвсүминде довам этдирди. Нетижеде эхли «хазынаны» ерден заячылыксыз чыкармак башартды. Бу «хазынаның» затларының бир бөлеги Москва, СССР Ылымлар акадениясының Материал медениети тарыхы институтының реставрацион уссаханасына, ене бир бөлеги Ленинграда, Дөвлет эрмитажының реставрацион уссаханасына, галанлыны болса Дашкентдәки Орта Азия дөвлет университетиниң реставрацион уссаханасына лаборатория ишлерини гечирмек үчин элтилди. Бу предметлери дүзүп дикелтмек иши билен специалистлериң эп-эсли коллективи мешгул болса-да, көп мүң бөлеклерден дүзүлен бүтеви формалары дикелтмек үчин ики ярым йыла якын вагт герек болды.

Дикелдилен объектлериң ичинде ёнулып эдилен өй сепетлериниң бөлеклери-де бар. Мәселем, тәсин гоюжы ша тагтының бөлеклери, эмма бу предметлериң галанлыны ритонлардан ыбаратдыр; ритонлар — ири, шах сыпат, ширмайыдан ёнулып ясалан гаплардыр. Шу ритонлар «ГТАКЭ-ниң ишлери» сериясында «Нусайың Парфия ритонлары» атлы авторлар тарапындан тайярланан ылмы-дерңев монографиясының темасыдыр. Ады ятланан монография үчин шу альбом дүйпли иллюстратив материал хөкмүнде хызмат эдер.

Ритонлар адатча үч саны айры ёнулан ве жебс беркидилен богундан ыбаратдыр. Оларың өлчеги бейиклиги боюнча 30-дан 60 см. аралыгында боляр, ири гапларың диаметри 17 см етйәр, ичине болса 1 литрден 1 ½ литре ченли сувук зат сыгяр. Ритонларың шах шекили бар, ашак тараны эглен, ужы болса скульптура фигурасы (хейкел) билен гутаряр. Бу фигура бөлүмиң дашыны тутуп

дуран акантлар[1] тәжинден өз-өзи өсүп чыкян ялы эдилипдир. Хейкелиң ашак тарапында сувук мадданы сүзүп дөкмек үчин бир я-да ики дешик эдилипдир. Бу факт ве гапларың хетденаша агырлыгы ритонларың хер гүнки дурмушда уланылмагының мүмкин дөлдигини, оларың дине ыбадат вагтында шерабы худайлара садака хөкмүнде дөкмек үчин уланыляндыгыны гөркезйәр. Ритоның ёкары ужы гиң горельефли фриз[2] билен безелипдир; бу горельеф чылшырымлы шекиллендириш көмпозициясындан ыбаратдыр. Ондан башга-да ритонларың ёкары тарапында карнизден безег хем бар, бу карниз рельефли келлежиклер билен безелипдир; бу келлежиклер башаша я жамжагазлар билен, я-да бадам сыпат чүйшеден эдилен «гөзжагазлар» билен гезеклешйәр. Көвагт ритонларың безегине күмүшден, гызыл чайылан бүрүнчден, белки, хатда алтындан-да айлавлар салыпдыр.

Черчилик тайындан Нусайда тапылан ритонлар сунгатың тайсыз комплекси хасаплан-малыдырлар, тарыхы-медениет нукдайы назарындан болса ритонларың эхмиети Панагюриштеде тапылан алтын гап-чапакдан ыбарат фракия хазынасындан артык болмаса, пес дөлдир. Ритонларың сенеси археологик гөзегчиликлери ве стилиниң фактлары боюнча бизиң эрамыздан озалкы II асыра дегишли болйар.

Ритонларың ясалыш техникасы ве хиллери бу гаплары гиден бир уссалар топарының ясандыгыны ве ол уссалар арасында өңүне гечилмедик хүнәрлилери ве жан эдип ишлесе-де, уссатлыгы хас бәрилери-де болан-дыгыны гөркезйәр, эмма суратларың көвагт умумы нусганы гайталайшына (я-да вариант берлишине) гаранымызда, ритонларың хеммесиниң бир бүтеви, сунки чепер ёнмакда дине өзлерине дегишли бейик дәпли уссахана-лардан чыкан өнүмдигине гөз етирип боляр.

Фризлерде берлен суратландырыш сюжетлери өрән көп дүрли, эмма хеммесини бир нәче эсасы топара бөлмек мүмкин. Биринжи топара худайларың шекиллендирилиши гирйәр; хеммесинден йыгы душян — Олимпиң 12 худайы, ики гезек Аполлон ве Музалар душ гелйәр, ритонларың бириниде болса Музалар билен Гефест, ене бириниде авчы нимфаларың арасында Артемида. Ритонларың энчемеси вакханкалардан гачып барян Пенфей хакындакы роваятың бир хили интерпретациясыны берйәр. Бу сурат белки Парфияның ёкары гатлагына оңат таныш болан Эврипидиң драмасының сюжетини өсдүрип шекилендирилендир. Хеммеден көп душян — «дионисий» эхеци цикл—гурбан эдилжек жанлыларың гетирилиши, худайлара садака эдилип шерабың дөкүлиши, ыбадат ве алтар янындакы тансылар.

Эмма көп сюжетлериң эсасы греклерден гелеплиги догры болса-да, чепер ерине етирилиши гөз-гөртеле греклерден дәл-де, «варварлардан», Азиядан чыканлыгы мәлим боляр. Гапларың карнизлериндәки скульптура келлежиклер өрән тәсирли ве гөзилгинч: олар гүйчли драматик стилде ерине етирилипдир; узакдан бу келлежиклер Пергам мекдебиниң скульптура образларыны, Смирнаның ве Эфесиң терракотларыны яда саляр, эмма ене-де сиңе середенде, Ортаер дензиниң дүйәсинде бу келлежиклериң гөс-гөни гайталанмасы ёк. Ритонлары тамамлаян фигураларда бу сунгатың Азияда дөрән аслыети айратын айдың болуп, гөз өңүне гелйәр. Галаның бу фигуралар фантастик шекилде эдилен адама ве хайванлара меңзеш жандардыр. «Эйран» грифонлары, — эмма гарагуш сыпат дәл-де, арслан шекилли—шахлы ве ганатлы эпет жаныварлар; ярысы өкүз, ярысы адам болан жаныварлар хем шекиллендирилипдир — белки, бу Авестаның роваятларының Гопат шахыдыр; хатда кентавр-да бизиң гөзүмиз өвренишен шекилинде берилмәндир: оны ганатлы ясандырлар; бейле шекиллендириши классык гадымы дүйә билйән дәлдир.

Хеммесини жемләнде, Нусайда тапылан ритонлар шейле бир өзболушлы, грек-рим гөзъетиминдәки пластик сунгатының эсерлеринден шейле бир тапавутлы, хатда инди муидан озал дүйбүнден белли болмадык, Азия (такыклан дийсек — Парфия) эллинизминиң скульптура мекдеби өчылды диймек мүмкиндир.

[1] Акантлар—архитектурада уланылян япрак шекилли безег.

[2] Горельеф — гырадан йөредилйән нагыш я безег; фриз—энлиган залың йүзүне чекилен скульптурадан сурат.

Au pied du Kopet-dag, non loin de l'Achkhabad la capitale de la république de Turkménie, dans la verdure des vergers et des potagers de l'agglomération de Baguir, s'élèvent les ruines d'une cité antique. Au sein la population turkmène la cité principale est dénommée la Nouvelle Nissa («Tiazé-Noussaï») et la puissante forteresse qui se dresse à l'écart, la Vieille Nissa. («Koyné-Noussaï»). Et c'est dans ces termes populaires qu'a été préservé le nom authentique très ancien qui nous vient de la profondeur des millénaires — N i s s a.

Depuis 1946 l'expédition archéologique complexe du Sud-Turkménistan (IOUTAKÈ) effectue à cet endroit des fouilles systématiques annuelles. Cette expédition a été organisée dans le cadre de la filiale turkmène de l'Académie des Sciences de l'URSS, transformée en 1951 en Académie des Sciences de la république soviétique Turkmène.

L'un des problèmes de base auxquels l'expédition devait apporter une solution était la mise au point d'après des données archéologiques de l'histoire de Parthe qui fut si médiocrement mise en lumière par les documents écrits. Les contreforts du Kopet-dag formaient jadis la région de l'antique Parthe dont Nissa était la ville principale. C'est là que naquit la puissance du royaume de Parthe et l'union au sein de son système de maintes régions séparées du monde asiatique, c'est de là que prit son essor vers l'Ouest l'expansion du jeune et puissant Etat des Arsacides englobant la majeure partie des terres des Séleucides, c'est là que se trouvait le fief principal des rois Arsacides et la ville de Nissa fut le berceau de leur lignée. L'histoire de Nissa renferme de nombreuses pages non écrites de l'histoire du royaume de Parthe et d'année en année les archéologues arrachent aux entrailles de la terre de nouveaux faits permettant de comprendre son économie, sa culture matérielle, son idéologie, sa langue écrite, son art.

La première mention écrite de Nissa des Parthes — Parthanissa est contenue dans le carnet de route d'Isidore de Kharaxe (à la limite de notre ère), mais d'après les données archéologiques, le peuplement de ce point remonte jusqu'a l'âge de bronze et sa formation en cité coïncide avec l'époque des débuts de l'antiquité. Le noyau principal de la ville, la Nouvelle Nissa, possède la forme d'un polygone irrégulier et est entouré de murailles puissantes faites de grosses briques crûes, flanquées de tours rectangulaires. Là, se trouvaient de nombreux quartiers d'habitation, les bâtiments civils et ceux du culte, les nécropoles de la noblesse parthe. Dans la partie Sud de la ville, sur une colline naturelle, s'élevait la citadelle—arx, entourée à son tour de murailles fortifiées, tout à fait inaccessible. A l'intérieur se trouvait un arsenal, des greniers et des caves à vin, des bâtiments administratifs et d'habitation. La ville pouvait soutenir un long siège non seulement grâce à sa fortification puissante mais aussi grâce au fait qu'une source jaillissait dans la forteresse et l'alimentait en eau.

Une vaste banlieue entourait la partie fortifiée de Nissa et était ceinturée à son tour par un rempart fortifié. Les maisons y étaient plus espacées; dans la banlieue se trouvaient les propriétés des maitres d'esclaves, des jardins et des vignobles dont la région de Nissa était particulièrement riche.

A côté de la banlieue mais au-delà de ses remparts, une autre fortification d'envergure dénommée actuellement la Vieille Nissa se dressait vers le Sud-Est. C'était une forteresse d'un genre particulier, l'une des résidences royales, fief dynastique des Arsacides dont le nom antique vient d'être découvert grâce à l'interprétation d'un document parthe mis au jour à Nissa par l'expédition: M i t h r i d a t o k e r t. Fondée sous Mithridate I-er au temps duquel se déroula le processus qui fit du royaume arsacide une grande puissance mondiale, la Vieille Nissa—Mithridatokert exista jusqu'au III-éme siècle de notre ère et succomba avec l'écroulement de la dynastie parthe. Et si la citadelle, la ville et la banlieue de Nissa continuèrent à vivre intensément jusqu'au XIX-ème siècle (au Moyen-âge Nissa fut l'une des villes les plus grandes, les plus riches et les plus belles du Khorassan), la vie s'est éteinte dans la Vieille Nissa et le territoire de la cité défunte dont la surface fut creusée par la suite de centaines de tombes est devenu le lieu de repos des trépassés.

La Vieille Nissa fut édifiée sur une colline rocheuse naturelle qui surplombait de 8 à 10 m. la vallée adjacente. On avait légèrement modifié

le contour de la colline, lui donnant une forme pentagonale. Des murs de fortification massifs, bâtis en blocs de terre glaise — pakhssa, et surtout en grosses briques crûes, s'élevaient sur les pentes abruptes de la colline. Leur hauteur à partir de la base de la forteresse atteignait 20—25 m et leur épaisseur 5 m; les murs étaient flanqués á intervalles à peu près réguliers de tours rectangulaires; des bastions particulièrement forts se dressaient aux angles; des postes de combat étaient disposés sur la crête des murailles, au-dessus et à l'intérieur des tours; de multiples meurtrières traversaient la maçonnerie: l'accès à la forteresse se faisait par un long plan incliné, qui s'étirait le long des murs, si bien que les assaillants se trouvaient sous le feu ininterrompu des défenseurs. Tout ceci faisait de Mithridatokert une forteresse absolument inexpugnable, qui ne fut pas abattue par la technique guerrière des temps anciens, mais par les grands événements sociaux historiques liés à la chute des Arsacides et au triomphe de la famille des Sassanides.

Parmi les monticules aux pentes douces et estompées à l'intérieur de la cité de la Vieille Nissa, deux anciens groupes de bâtiments particulièrement importants désignés sous le nom de complexe du Nord et de complexe du Sud se distinguent. Dans le complexe du Sud se trouvaient les édifices du palais et des temples: une énorme salle d'audience carrée entourée d'un ensemble de locaux d'apparat et de service, une petite cour avec portique à colonnes, le Temple circulaire flanqué d'une haute tour encerclé elle-même par des corridors voûtés. De son côté le complexe du Nord était constitué par divers dépôts. Au nombre de ces derniers on a mis au jour d'énormes khoumkhanas — caves à vins, remplies de khoums-jarres de grandes dimensions. On a fait dans ces caves une importante découverte: des archives économiques de documents parthes écrits sur des tessons de grès (ostraka) dont on compte près de deux mille exemplaires. Il y a là des sortes de petits ateliers munis de foyers. Mais ce qu'il y a de plus intéressant et de plus complet tant au point de vue architectural qu'en ce qui concerne le contenu des découvertes archéologiques, c'est l'édifice principal du complexe du Nord, qu'il est convenu d'appeler la Maison Carrée. Les fouilles en ont été commencées en 1948 et achevées en 1952 seulement, cependant dès la première année les recherches archéologiques ont mené à la découverte du magnifique «trésor» d'objets d'ivoire sculptés et ciselés dont la décoration est d'une grande valeur artistique.

Ainsi que l'ont prouvé les dernières fouilles, la Maison Carrée, située d'après la relation qu'en fait Isidore de Kharaxe quelque part dans Parthanissa, était une réserve particulière liée avec les sépultures des rois parthes et peut-être même avec le culte des ancêtres, car en effet on n'inhumait ici que les représentants de la branche ainée de la dynastie des Arsacides. L'édification de la Maison Carrée remonte au III-ème siècle avant notre ère. C'est un grand édifice carré (près de 60 m de côté), avec une cour carré entouré de bâtiments oblongs au nombre de trois sur chaque côté. Sur les axes de chaque chambre s'élevaient quatre colonnes qui supportaient la poutrelle de soutènement; cette poutrelle ainsi que les murs soutenaient un toit plat; le long des murs se trouvaient des étagères peu élevées — les soufas, qui servaient à poser des objets. Avec le temps ces chambres se remplissaient de riches objets, les portes étaient murées et scellées par une «commission» spéciale de hauts personnages qui apposaient sur la masse de terre glaise leur sceau particulier. Quelques transformations supplémentaires et des agrandissements eurent lieu plus tard. Mais vers le début de notre ère la Maison Carrée est pour ainsi dire «conservée», ne subit plus de réparations et devient uniquement un objet de garde et d'observation vigilantes. Au III-ème siècle de notre ère ce dépôt fut entièrement pillé, après quoi il fut abandonné pour toujours.

En automne 1948, au cours de la mise au jour d'un local sur la face orientale de la Maison, on a découvert sur une soufa un amas informe de certains objets en ivoire ciselé. Au premier abord il semblait impossible de les sauver car l'ivoire qui était demeuré plus de quinze siècles dans la terre, tombait en poussière non seulement au moindre contact mais encore sous le moindre souffle. Seule l'utilisation du dernier procédé soviétique de la technique de conservation comportant l'emploi d'une colle spéciale composée de résines synthétiques BF-4, et la prise des objets dans de grands blocs de plâtre coulé, a permis «d'arracher» ces objets à la terre. Ce travail qui exigeait une attention exceptionnellement minutieuse fut accompli par un groupe d'archéologues et de restaurateurs durant un mois et demi, jusqu'au début des pluies et de la neige et

il fut poursuivi au printemps 1949. Le résultat a été qu'on a pu récupérer sans dommage tout le «trésor» qui fut amené par la suite pour être traité au laboratoire en partie à Moscou à l'atelier de restauration de l'Institut de l'histoire de la culture matérielle de l'Académie des Sciences de l'URSS, en partie à Leningrad à l'atelier de restauration du musée de l'Ermitage et pour la majeure partie à Tachkent, au cabinet archéologique de l'Université d'Etat de l'Asie Centrale. Toutefois, malgré la présence d'un collectif important de spécialistes occupés à la restauration des objets, il a fallu un laps de temps de deux ans et demi pour que la reconstitution complète à partir de plusieurs milliers de petits fragments qui s'effritaient soit enfin achevé».

Parmi les objets restaurés il y a des fragments de meubles sculptés — en particulier des pièces d'un splendide trône royal. Mais la masse principale est constituée par les rhytons— gros récipients en forme de cornes, sculptés dans l'ivoire. Ce sont eux qui font l'objet du theme préparé par les auteurs pour l'édition dans la série des «Oeuvres IOUTAKE» d'une étude monographique «Les rhytons parthes de Nissa» pour laquelle le présent album servira de matériel illustré fondamental.

Les rhytons sont habituellement constitués de trois éléments et plus, travaillés séparément et assemblés avec soin. Leurs dimensions varient en hauteur de 30 à 60 cms. Le diamètre des gros récipients atteint 17 cms à la partie supérieure, leur capacité va jusqu'à un litre et demi. Les rhytons ont la forme d'une corne fortement recourbée à la base et se terminant à l'extrêmité par une silhouette sculptée, semblant sortir d'une couronne d'acanthe qui entoure la partie recourbée du vase. La base de la silhouette est percée d'un et souvent de deux orifices pour la décantation de la boisson. Ce dernier fait, ainsi que la massivité exceptionnelle des vases, exclut la possibilité pratique de l'emploi courant des rhytons qui étaient apparemment utilisés surtout pour les libations rituelles. Le haut des rhytons est couronné d'une large frise en relief sur laquelle se déroule une composition décorative compliquée et d'une corniche ornée de têtes en relief alternant soit avec des clochettes, soit avec des «yeux» de verre en forme d'amande. Parfois des applications en argent, en bronze doré et peut-être en or s'introduisaient dans la décoration des rhytons.

Au point de vue artistique, les rhytons de Nissa présentent un ensemble tout à fait unique d'objets d'art, et au point de vue de l'histoire et de la culture, ils ont peut-être plus d'importance que les vases d'or du trésor de Thrace de Panagurichté. Leur époque, à en juger par les observations archéologiques et par les données stylistiques, remonte au II-ème siècle avant notre ère.

La technique et la qualité de réalisation des rhytons permettent de conclure qu'ils étaient travaillés par tout un groupe de sculpteurs parmi lesquels il y avait des maîtres de tout premier ordre ainsi que des artisans médiocres bien que zélés. Mais à en juger par le style, par l'ensemble des effigies répétant souvent (ou variant) le modèle commun de départ, ils sortaient tous d'un atelier unique ayant créé ses hautes traditions particulières de sculpture d'art sur ivoire.

Les sujets décoratifs se déroulant sur les frises sont très divers mais peuvent dans l'ensemble être réunis en quelques groupes de base. Les effigies de divinités font partie du premier; ce sont le plus souvent les douze dieux de l'Olympe, dans deux cas — Apollon et les Muses, sur un rhyton—les Muses et Héphaïstos, sur un autre— Artémis parmi les nymphes chasseresses. Toute une série de rhytons présentent une interprétation particulière de la légende de Penthée poursuivi par les bacchantes, peut-être en développement du sujet du drame d'Euripide bien connu dans le milieu de la noblesse parthe. Le plus marquant est le cycle des motifs «dionysiaques» — scènes d'amener des animaux de sacrifice, libations, cérémonies rituelles et danses devant l'autel.

Cependant, malgré un base clairement grecque de nombreux sujets, leur réalisation artistique ne porte pas du tout le caractère grec mais «barbare», asiatique. Les têtes sculptées sur les corniches des vases sont très expressives, d'un style puissamment dramatique rappelant de loin les images sculptées de l'école de Pergame et les terra cotta de Smyrne et d'Ephèse, mais à nouveau n'ayant pas de répétition directe dans la sculpture du monde méditerranéen. La provenance asiatique ressort tout particulièrement sur les effigies complétant les ritons. Dans leur grande majorité ce sont des êtres fantastiques, à la fois anthropomorphes et zoomorphes. Les griffons dénommés «iraniens» sont largement représentés — monstres non pas en forme d'aigle mais léonins,

cornus et ailés; on rencontre des effigies d'hommes-taureaux — peut-être du Hopatchah des légendes d'Avesta; même un centaure rendu non dans la tractation habituelle de cette figure mais pourvu d'ailes, ce que ne connait pas l'art de l'antiquité classique.

Dans son ensemble tout le cycle d'effigies sur les rhytons de Nissa est tellement individuel, il ressemble tellement peu aux monuments connus de l'art plastique du cercle greco-romain, que l'on peut parler aujourd'hui de la découverte d'une école de sculpture asiatique (plus exactement parthe) d'hellénisme, entièrement inconnue

از مؤلفین

در دامنه کوه کوپت داغ، نزدیك پایتخت جمهوری ترکمنستان، در میان باغها و سبزیکاریهای دهکده باقر خرابه‌های شهر قدیمی دیده میشود. در بین تراکمه قسمت اسلسی شهر به تازه نوسوی (نسای‌نو) وقلعه مستحکمی که آنطرف تر از آن قرار گرفته به کهنه‌نوسوی (نسای قدیمی) معروف است. این اصطلاحات محلی مردم حاوی حقایق قدیمی بوده و با نام چندین هزار ساله نسا مربوط است.

در اینجا از سال ۱۹٤٦ بطور مرتب و همه ساله از طرف هیئت مختلط باستانشناسی ترکمنستان جنوبی (IOTAKƏ) حفاری میشود. این هیئت از طرف شعبه فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی در ترکمنستان که در سال ۱۹۵۱ به‌فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ترکمنستان تبدیل گردیده تاسیس شده‌است.

یکی از مسائل مهمی که هیئت در نظر داشت حل نماید عبارت از روشن کردن تاریخ پارتها بوسیله مدارك و اسناد باستانشناسی بود. چونکه در اسناد کتبی تاریخ آنها خیلی کم منعکس شده است. این نقطه کوه کوپت داغ در زمانی یکی از استانهای پارتهای قدیمی و شهر نسا پایتخت آنها بوده‌است. در اینجا دولت پارتها قدرت میگیرد و استانهای متفرق دنیای اسیدر تحت حکومت آنها جمع میکردند. دولت جوان و نیرومند اشکانیان که قسمت بیشتری از ممالك سلوکیدها را بلعیده و بلستیلای کشورهای باختر پرداخته منشا خودرا از همین جا گرفته‌است اینجا املاك اختصاصی پادشاهان اشکانی و شهر نسا هم موطن اصلی آبا و اجداد آنها بوده‌است. تاریخ نسا صفحات غیر مکتوب تاریخ دولت پارتها را در بر دارد. در هر سال باستانشناسان حفایق و مدارك نوینی را که جهت مطالعه اقتصاد، فرهنك مجسم، ایده‌ئولوژی، خط و هنرهای زیبای آنها ضروری است از قعر زمین بیرون میاورند.

نام نسای پارتها (پارت نسا) در نوشتجات کتبی اولین بار در سیاحتنامه ایزیدور برده میشود (در حدود ابتدای قرن اول میلادی). اما مدارك باستانشناسی نشان میدهد که انسان در این سر زمین در عصر برنزی مسکن گزیده‌است. بنای شهر در این نقطه به ابتدای عصر عتیق مربوط است، هسته اصلی شهر که عبارت از تازه‌نوسوی (نسای نو) است بشکل کثیر الاضلاع غیر مرتب ساخته شده و در اطراف آن دیوارهای محکم از خشتهای خام درشت برپا و در گوشه‌های آن هم برجهای چهار گوش بنا گردیده است. در اینجا محله های مسکونی، عمارت و ساختمانهای دینی و عمومی و آرامگاههای بزرگان پارتها واقع شده‌است. در قسمت جنوبی شهر، در بالای تپه طبیعی ارك قرار داشته که

به نوبه خود وسیله دیوار قلعه‌های محکم و غیر قابل تسخیر احاطه شده بوده‌است. در داخل آن زرادخانه، انبارها ی غله و مشروبات، ادارات و عمارات مسکونی وجود داشته و شهر میتوانسته در مواقع محاصره مدت طولانی مقاومت نماید این بدین علت نبوده که شهر دارای استحکامات زیاداست، بلکه برای این بوده که آب از داخل قلعه سرچشمه میگرفته و میتوانسته‌است تمام شهر را تامین نماید.

اطراف شهر نسارا نقاط مسکونی وسیعی احاطه میکرد که دارای خندق و خاکریز بود. ساختمانهای این محلها انبوه نبوده‌است. این نقاط املاك صاحبان برده‌ها بوده و باغها و تاکستانهای فراوان‌را تشکیل میداده‌است.

در نزدیکی این نقاط مسکونی و خارج از استحکامات آن یعنی در جنوب شرقی دژ نیرو مند دیگری موسوم به نسای قدیمی واقع و این دژ دارای خصوصیات ویژه‌است: آن دژ یکی از مقرهای پادشاهان و فرق سلطنتی سلسله اشکانیان بوده است. نام قدیمی ان. یعنی میتریدا توکرت (Митридатокерт) در این اواخر پس از کشف و خواندن اسناد پارتها که در حفریات نسا از طرف هیئت یافته شده معلوم گردید. در زمان مهرداد اول که قدرت دولت اشکانیان رو بفزونی مینهاد و تبدیل به نیرومندترین دول عصر خود میگردید اساس این شهر گذارده شده است. نسای قدیمی (میتریدانوکرت) تا قرن سوم میلادی وجود داشته و با انقراض سلسله پارتها از بین رفته‌است. ارك و شهر نسای‌نو و حومه‌تا اواسط قرن نوزدهم بحیات خود ادامه میدهد. (در اواسط قرون وسطی شهرنسا ازبزرگترین، ثروتمندترین و زیباترین شهرهای خراسان محسوب میشده است) ولی نسای قدیمی از بین رفته و سرزمین آن شهر بارامگاه مردگان تبدیل میشود و طبقه فوقانی خاك شهر مزبور در نتیجه دفن مردگان سوراخ سوراخ گردیده است.

نسای قدیمی بر روی تپه طبیعی و سنگی که بواسطه خاکریزی آن را از دره مجاور ۱۰—۸ متر بلندتر کرده‌اند بنا گردیده است. شکل این تپه‌قدری مرتب شده و بصورت پنجگوش درآمده است. دیوارهای عظیم قلعه از گل اساساً از خشتهای خام درشت در کنار پرتگاههای تپه‌ومشرف بر اطراف برپا گردیده است. بلندی آن ۲۸—۲۰ متر وضخامتش هم به‌پنج متر میرسیده است. در نقاط متساوی‌البعد دیوارها برجهای چهار گوش ساخته شده است. برجهائی که در گوشه‌های دیوار واقع شده از دیگر برجها بلندتر ونیرومندتر بوده‌است میدانچه‌های جنگی بر روی دیوارها در داخل برجها قرار داشته ودریچه‌های زیادی در برجها جهت تیر اندازی ساخته‌شده‌بود. راه‌بالارفتن بقلعه‌وسیله‌سر بالائی مسطحی که در پهلوی دیوار واقع گردیده بود انجام میگرفته است. این سربالائی طوری بوده که مهاجمین را مستقیماً تحت رگبار تیرهای مدافعین قرار میداده است. همه اینها میتریداتوکرت‌را بدژ غیر قابل نفوذ مبدل نموده‌بود. آن‌شهر را تکنیك جنگی آن عصر از بین نبرده بلکه از بین رفتن آن در نتیجه حوادث تاریخی و اجتماعی است که با سقوط اشکانیان و روی کار آمدن و کسب جلال و شوکت خاندان ساسانی مربوط بوده‌است.

در خرابه ها و اتلال داخل شهر نسای قدیمی دو قسمت متمایز از یکدیگر بچشم میخورد و ما آنهارا شمالی و جنوبی نامیده‌ایم. در قسمت جنوبی کاخ و معبدواقع و دارای عمارات زیرین است: تالار بزرك بارگاه که بشکل مربع بوده و با اطاقها ی پذیرائی و خانه های دیگر احاطه شده است. حیاط کوچك که در آن تالار ستونی که اطراف آن باز است، معبد گرد، برجهای بلند معبد که در اطراف آن دالانهای طاقدار مشاهده میشود. قسمت شمالی عبارت از انبارهای گوناگون است. از جمله چیز هائیکه در اینجا کشف گردید خمخانه‌بزرك شراب است که پر از خم بود. علاوه بر آنها در این محل چیز های مهم دیگر نیز یافته شد و آنها مدارك و اسناد بایگانی مربوط بامور اقتصادی پارتها را تشکیل میدادند که‌بر روی سفالها نوشته شده‌بود و مقدار آنها به دوهزار عدد میرسید. در اینجا کله گاهها ی کوچکی که دارای اجاق است نیز پیدا شد. اما بناهای قسمتهای‌شمالی که ما آنهارا خانه مربع نامیده‌ایم اشیاء مهمی که از نقطه نظر باستان شناسی بسیار کامل وجالب توجه بوده و آنرا از قسمتهای‌دیگر متمایز میکند. حفاری در آن‌در سال ۱۹۴۸ شروع گردید و در سال ۱۹۵۲ خاتمه یافت. در نخستین سال حفاری «دفینه» بسیار گرانبهائی که‌عبارت‌از عاجهائی که بطرز بسیار زیبائی تزیین وحکاکی‌شده‌بود کشف گردید.

حفریات بعدی نشان داد که خانه مربع انبار اختصاصی مربوط بارامگاههای پادشاهان‌پارتها بوده است. این‌ممکن است‌همان محلی که طبق مشاهدات ابن‌بدور در پارت نسا مدفن بزرگان دین‌یا آباء و اجداد اشکانیان بوده است‌باشد. خانه مربع در قرن

دوم یا سوم قبل از میلاد بنیان گذاری شده است. ساختمان این خانه خیلی بزرگ و به شکل مربع (در ضلع آن قریب ۶۰ متر) بوده و دارای حیاط چهار گوش است. دیوارهای این حیاط هم بنوبهٔ خود عبارت از اطاقهائی که بشکل مستطیل میباشند. در هر طرف حیاط سه تا از این اطاقها واقع است. در محور اصلی اطاق چهار ستون موجود و تیرهای اساسی بر روی آنها قرار داشته و پشت بام آن ساختمانها مسطح بوده است. در روی دیوارها صفه هائی جهت نهادن اشیاء ساخته شده است. بمرور زمان این اطاقها از اشیاء قیمتی پر میشده و در آنرا با آجر و گاه گل میگرفتند و وسیله کمسیونی عالی مقام مهر و موم میکردند. رفته رفته ساختمانهای مزبور را تکمیل نموده و بعضی تعمیرات لازمه را در آن انجام داده اند. ولی از ابتدای قرن اول میلادی آنرا بهمان حال خود گذاشته و بان دستی نمیزنند تجدید ساختمان و تعمیر در آنها بعمل نمیاورند و فقط آنها را تحت الحفظ نگاهداری میکنند. در قرن سوم میلادی خزائن مزبور بطرز وحشیانه غارت میشود و از آن ببعد برای همیشه متروک می گردد.

در پائیز سال ۱۹۴۸ موقع باز کردن یك اطاق که در سمت مشرق خانه مربع واقع شده بود در یك صفه توده نامرتب استخوانهای پوسیده پیدا شد. در ابتدای امر نجات اشیاء مزبور غیر ممکن مینمود، چونکه این عاجها بیش از هزار و پانصد سال در قعر زمین مانده و تبدیل بخاك شده بودند. با نها نمیشد دست زد و حتی کوچکترین وزش باد آنها را از هم متلاشی میکرد. فقط در نتیجه بکار بستن تکنیك کونسرواسیون نوین شوروی و استعمال چسب مخصوص صمغ مصنوعی BD-4 و استعمال گچ امکان داد اشیاء نامبرده درسته از زمین کنده شود. انجام این امر احتیاط و دقت بخصوصی را لازم داشت. در این راه گروه باستان شناسان و تعمیر گران در عرض یك ماه و نیم تا فصل بارندگی زمستان وحتی تا شروع کار حفاری در بهار ۱۹۴۹ کار کردند. در نتیجه دفینه مذکور بدون عیب و نقص بدست آمد و برای احیاء در لابوراتوارها آماده گردید. بعد اجهت تعمیر و مرمت قسمتی از آنها بکارگاههای تعمیر و مرمت به انستیتوی تاریخ مجسم فرهنگستان علوم اتحاد جماهیر شوروی در مسکو و مقداری دیگر بکارگاههای تعمیر و مرمت ارمیتاژ دولتی شهر لنینگراد و بقیهٔ آن به کابینهٔ باستانشناسی دانشگاه دولتی آسیای میانه در شهر تاشکند فرستاده شد. تعمیر و مرمت آنها با وجود اشتراك متخصصین زیاد دو سال و نیم بطول انجامید. نظر الامر تمام اشیاء مزبور با جمع وجور کردن چندین هزار تکه های ریز و مختلف مرمت و تعمیر و بشکل اولیه عودت داده شد.

در میان این اشیاء تعمیر و مرمت شده قطعاتی از اثاثیه منزل که حکاکی شده است نیز دیده میشود — تکه هائی از تختهای مجلل پادشاهان و غیره. اما بیشتر این اشیاء عبارت از ریتونهائی که بشکل شاخ از عاج ساخته شده است. همین ریتونها موضوع رساله تدقیقات و مطالعه هیئت مختلط ترکمنستان جنوبی موسوم به «ریتونهای پارتی نسا» را تشکیل میدهد. آلبوم فعلی قسمت اصلی تصاویر آن رساله خواهد بود.

ریتونها عموما از اتصال سه و یا بیشتر قطعه های مختلف تهیه شده است. طول آنها بین ۳۰ تا ۶۰ سانتیمتر تغییر میکند. قطر بزرگترین آنها به ۱۷ سانتیمتر میرسد. ظرفیت آن در حدود یك لیتر و نیم است. ریتونها بشکل شاخ بوده و در نزد یك قاعده خود یکدفعه منحنی میشود. انتهای دیگر آن به مجسمه ای ختم میگردد. مثل اینست که مجسمه ها از برگهائی که در روی تنه ریتونها منقوش است روئیده و بیرون آمده است. در پائین مجسمه ها سوراخهائی که عده آنها یك یا دو است جهت بیرون ریختن شراب مشاهده می شود. این سوراخها و وزن فوق العاده ظروف نشان میدهد که ریتونها هر روز استعمال نمیشده بلکه در مواقع ادای نذر بخدایان مورد استفاده قرار میگرفته است. در انتهای فوقانی ریتونها فربز عریضی است که دارای نقوش برجسته (رلیف) میباشد. این نقوش و تصاویر حاوی سوژه بغرنج و گیلوبه ایکه با تصاویر سر برجسته زینت داده شده است و ما بین این سرها بطور متناوب زنگوله و یا چشمهای کوچك شیشه ای قرار دارد. در نقوش ریتونها گاهی نقره، گاهی برنج مطلا و یا خود طلا بکار برده میشده است.

از لحاظ زیبائی و هنری ریتونهای نسا در نوع خود در عالم صنایع زیبا منحصر بفرد است. از نقطه نظر فرهنگی و تاریخی هم اهمیت آنها بیش از ظروف طلائی یونان است که در تراس پیدا شده است. با تدقیقات باستانشناسی و از روی سبك هنری میتوان حدس زد که ریتونها در قرن دوم قبل از میلاد ساخته شده است.

از طرز ساخت و کیفیت ریتونها میتوان با این نتیجه رسید که اینها را کسانی ساخته اند که

در بین آنها حکاکان درجه اول و هنرمندان متوسط جدی و دارای پشتکار وجود داشته اند قضاوت از روی سبك و مجموعه نقوش نشان می دهد که در ساخت آنها از یك نمونه اساسی پیروی شده ولی همه آنها متعلق به هنر گاه واحدی است که هنرمندان آن در فن حکاکی روی عاج دارای سنن کامل وعالی بوده اند.

سوژه هائی که در نقوش فریز توسعه یافته خیلی مختلف است. اما همه انها را میتوان بچند گروه معین دسته بندی کرد. در دسته اول تصاویر خدایان از همه بیشتر تصویر ۱۲ رب النوع اولیمپ در دوجا اپولون الهه هنر (موز) در روی یکی از ریتونها الهه هنر با هفتوس و در دیگری نیز شکل ارتمیس در بین نیمفها تصویر شده است. این نشان میدهد که سلاطین پارتها باد رامهای اوریپید اشنائی داشته اند. سوژه هائی که مربوط به دیثونیزوس است در این تصاویر مقام مهمی را حائز است مانند: بردن حیوانات به محلهای قربانی، نذر شراب بخدایان. انجام مراسم دینی و رقص در محراب معابد وغیره

با اینکه سوژه بیشتر تصاویر ماخوذ از یونانیان است ولی ساخت ان از لحاظ زیبائی و هنری دور از ان سبکها بوده ودارای کاراکتر اسیائی است. در گیلویه ظرف مجسمه سر هم خیلی زیبا و بسبك درام ساخته گردیده است که از دور مکتب پرگام و سبك تراکوت ازمبر وافز را بیاد میاورد، باز اینها هم تقلید مستقیم از مجسمه سازی دنیای بعر مدیترانه نمیباشد. مخصوصا تصاویریکه در انتهای ظروف قرار دارد سبك اسیائی انها راچلوی چشم میاورد. اغلب این تصاویر افسانه‌ای عبارت از شکلهای موجودات شبیه به آدم وحیوانات است تصاویر عجایب المخلوقات که دارای بال وشاخ وشیرهای بالدار «ایرانی» که شباهت به عقات ندارد دیده میشود. همچنین گاو ادمی سر، قباد از افسانه های اوستائی و حتی اسب آدمی سر که دارای بال هم میباشد در ان نقوش یافته میشوند. بال در اسب ادمی سر را هنرهای کلاسیك سراغ ندارد.

همه تصاویر و نقوش ریتونهای نسا بهیچ وجه به هنرهای زیبای یونان وروم شباهت ندارد و دارای کاراکتر بی همتای منحصر بخود است، از این جهت با کمال جرات میتوان گفت که در نتیجه حفاری مکتب مجسمه سازی اسیائی (دقیقتر بگوئیم — پارتی) علنیزم کشف گردید.

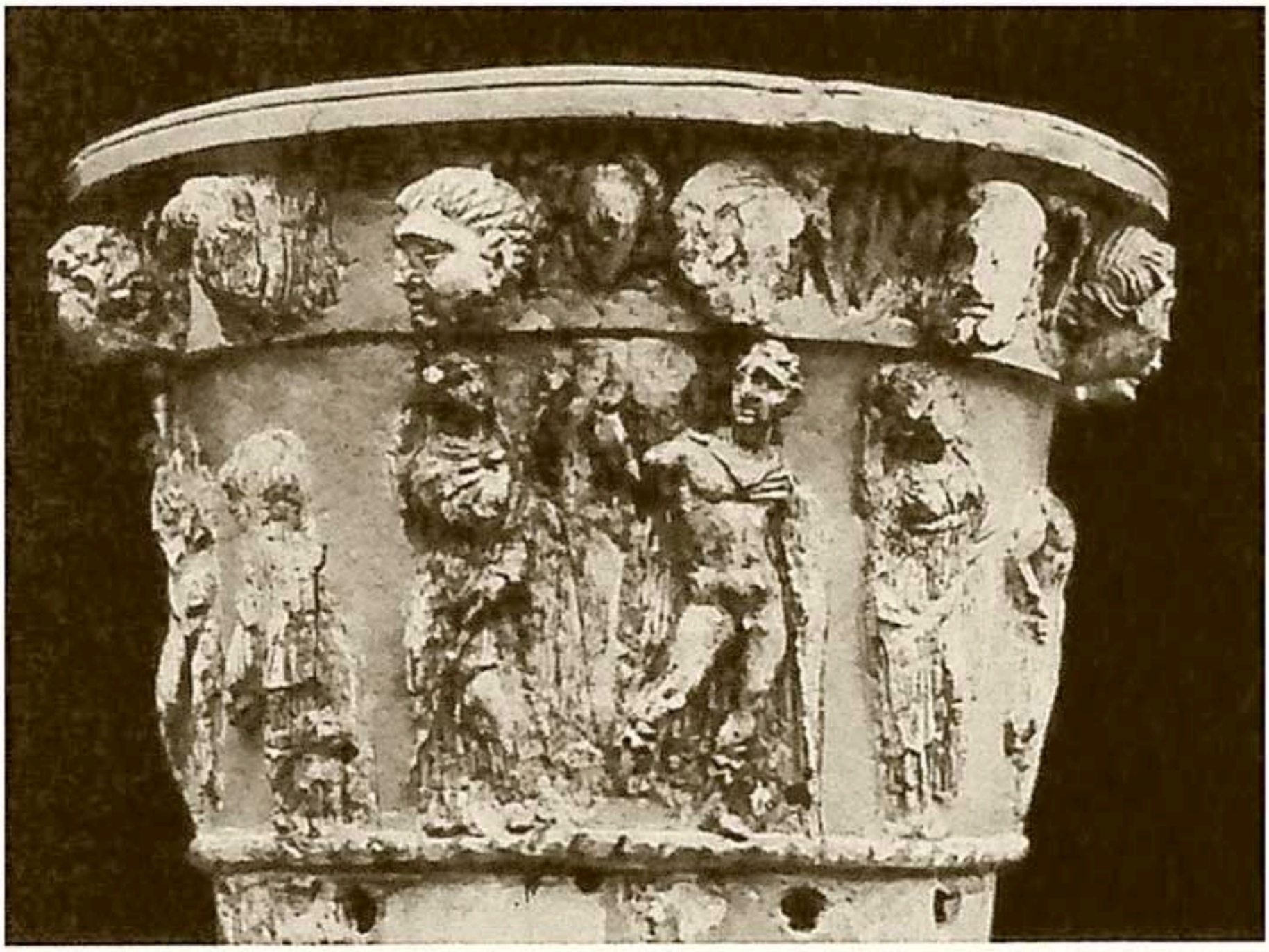

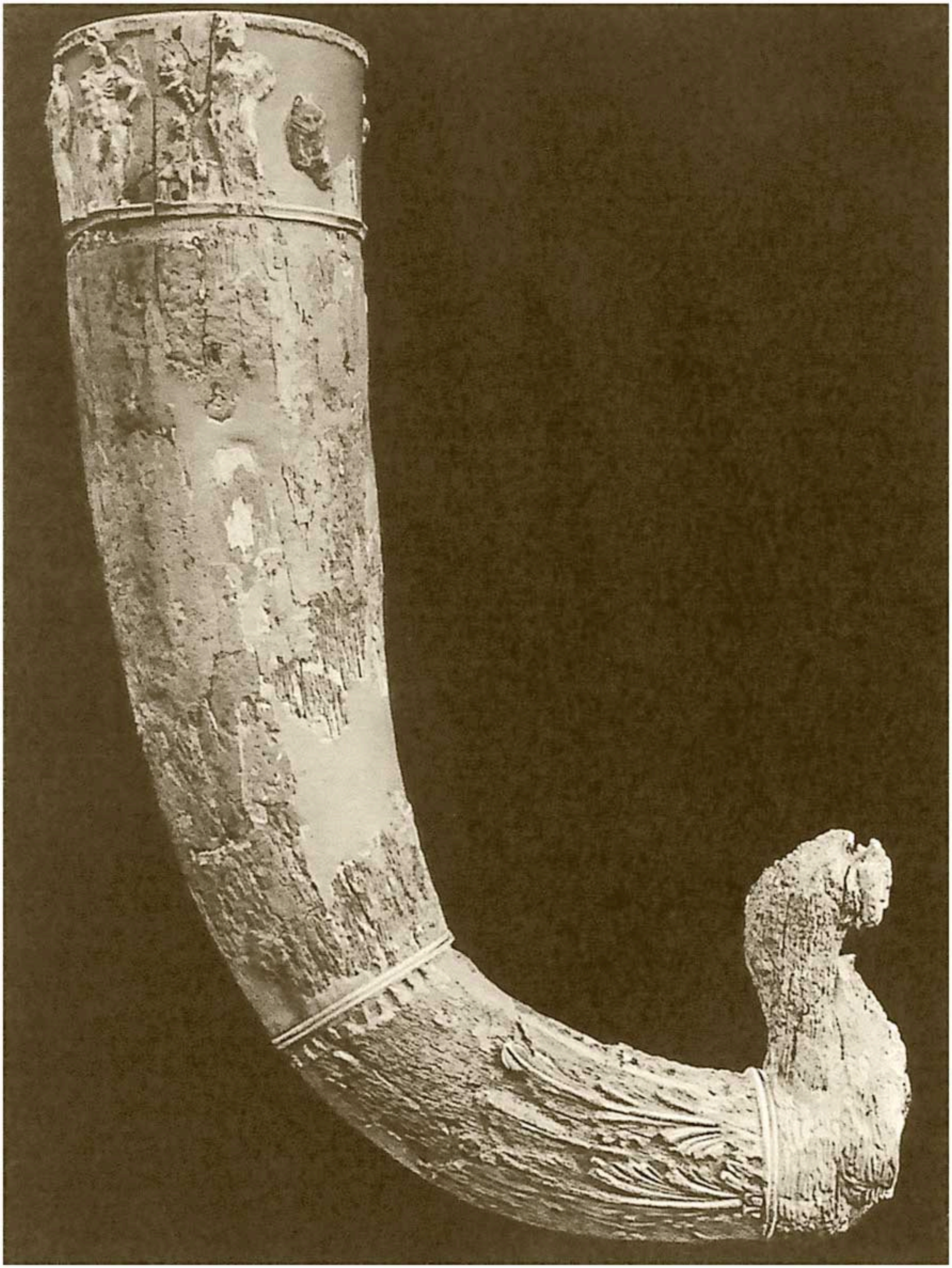

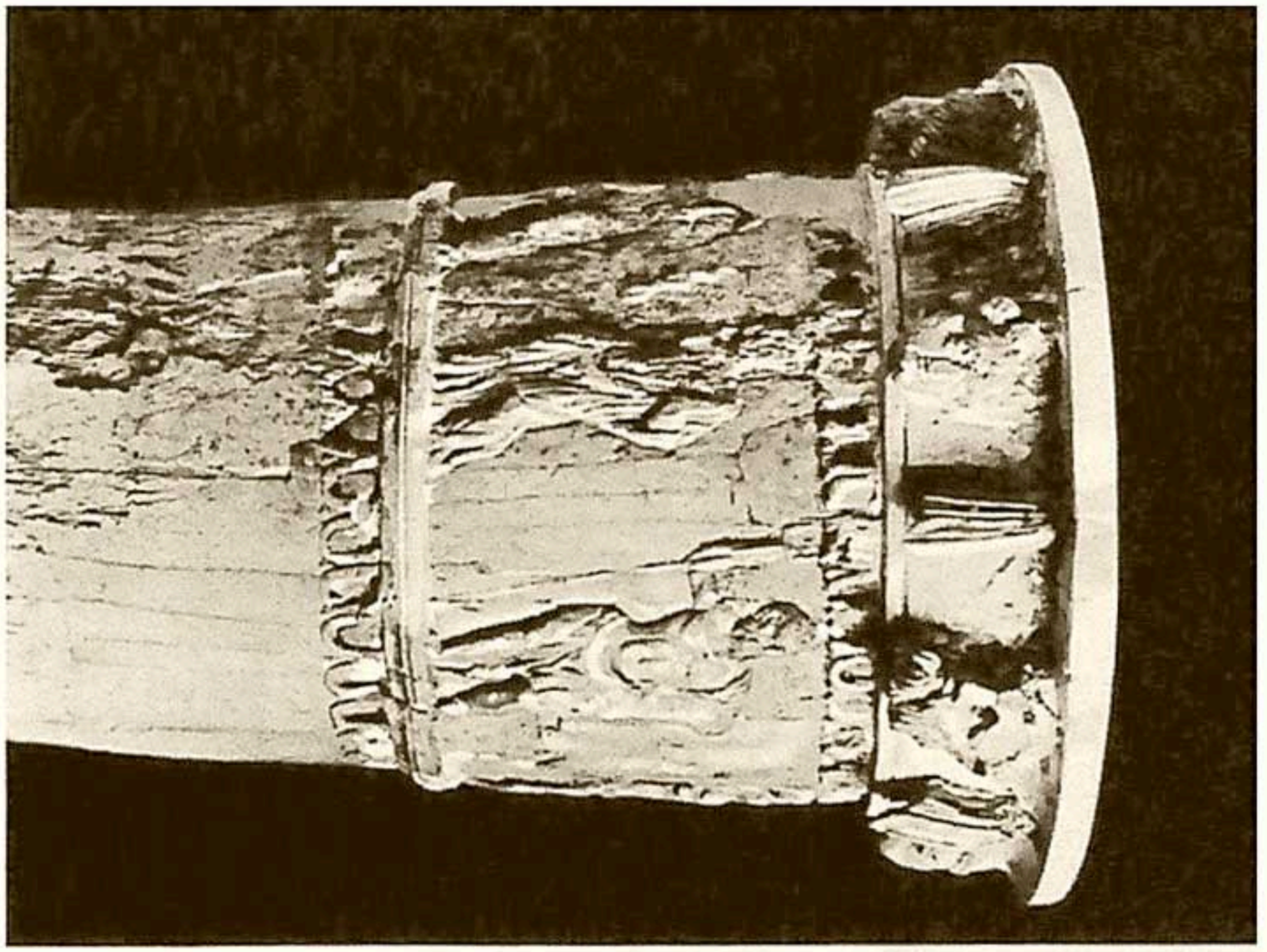

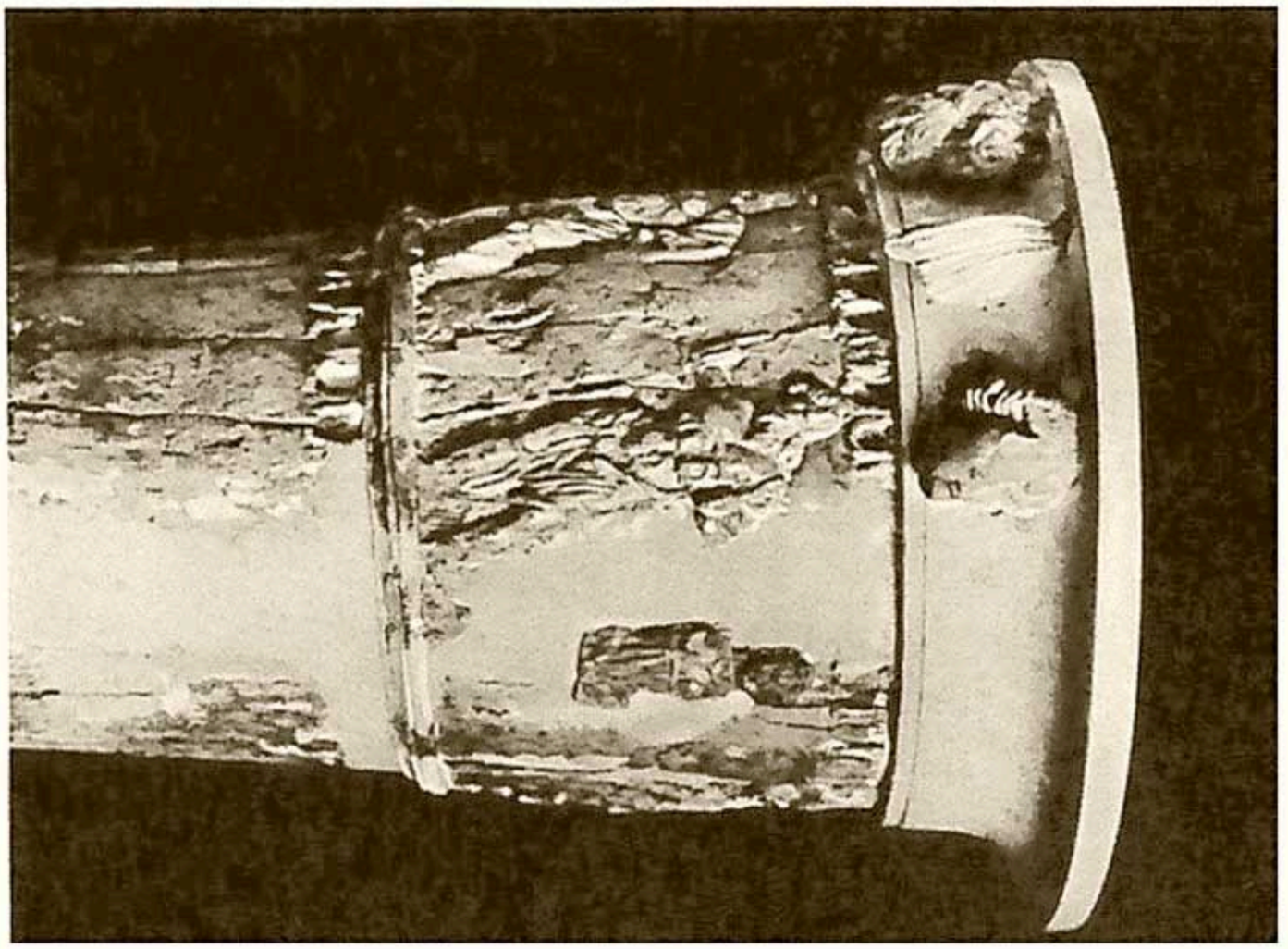

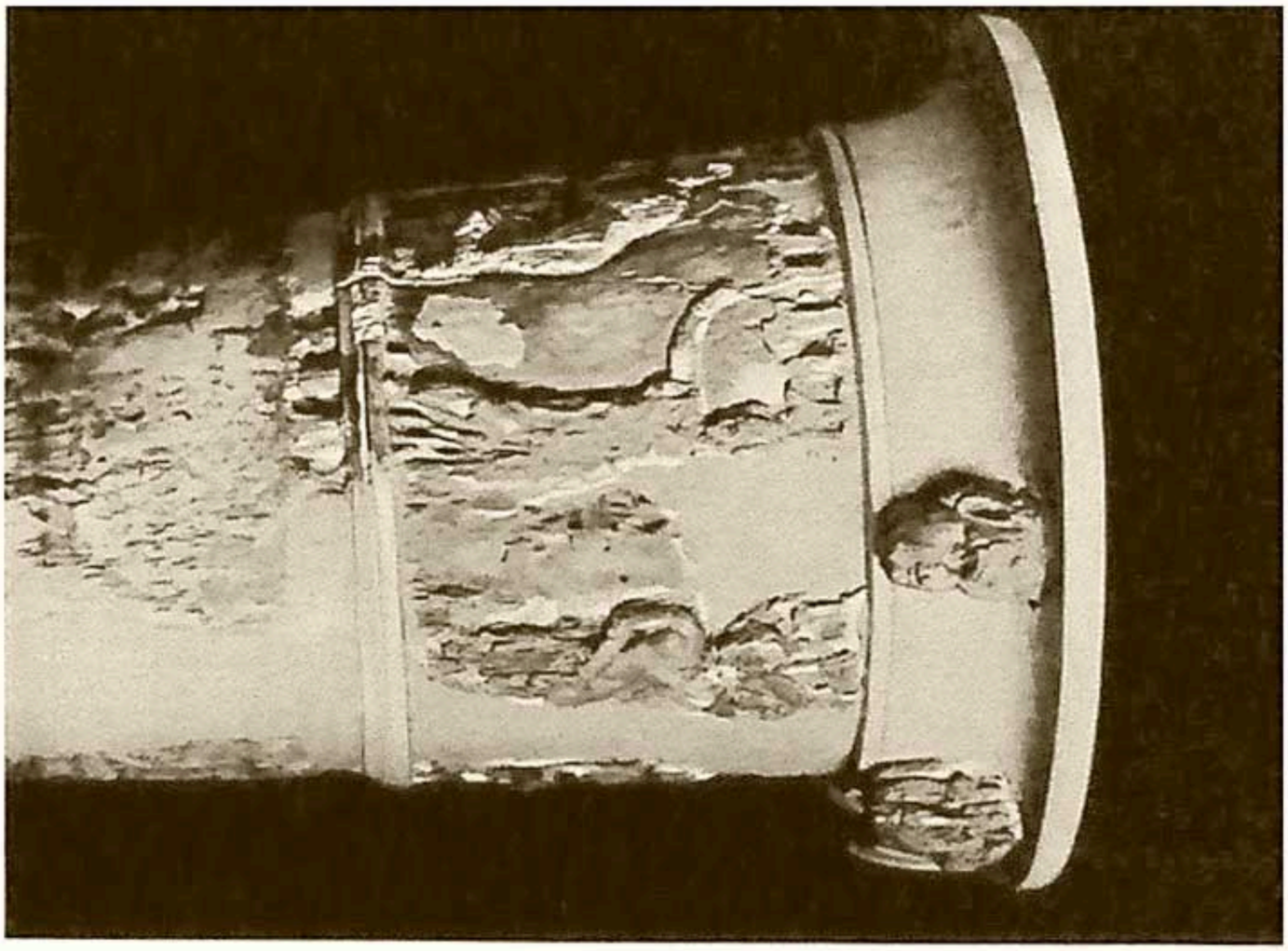

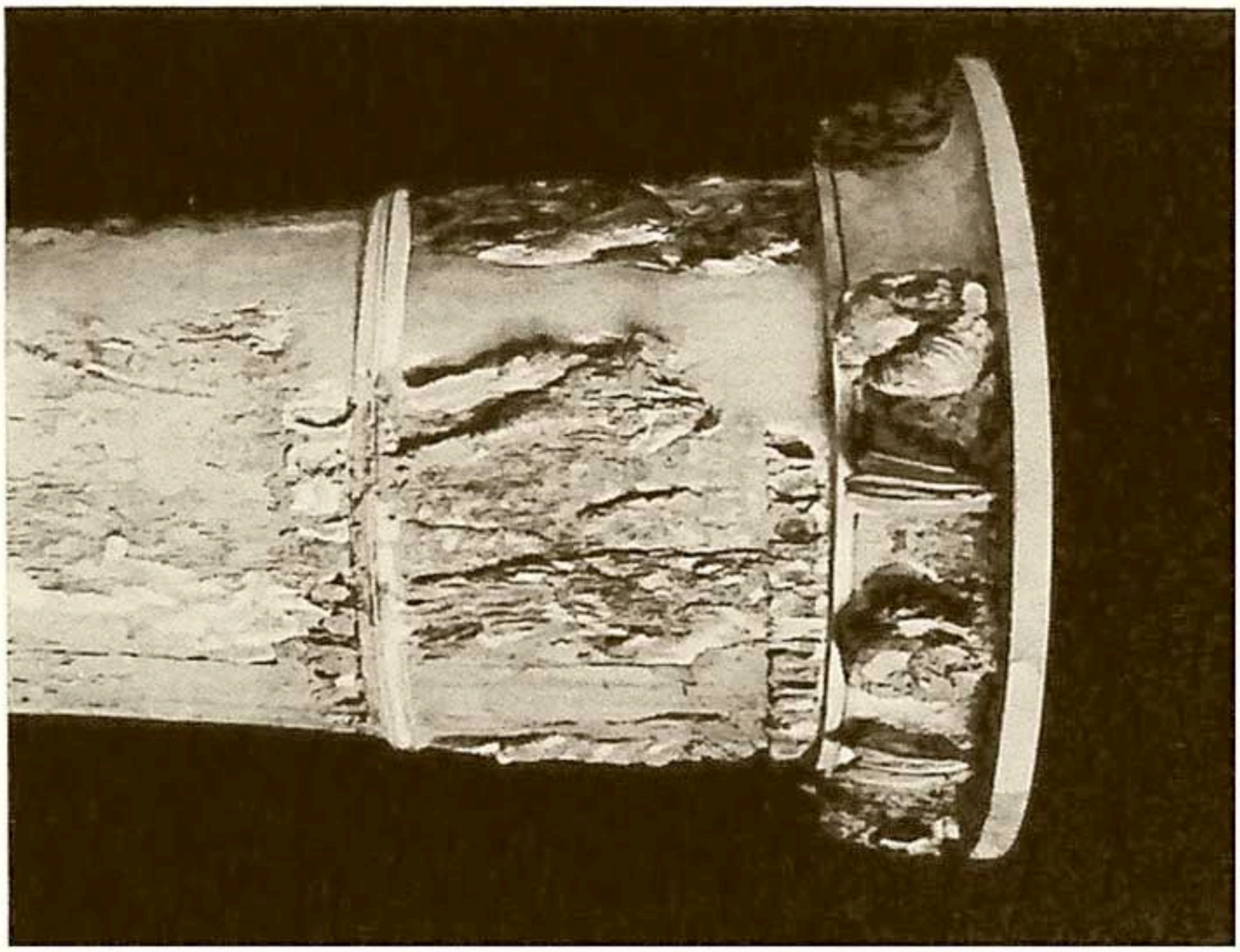

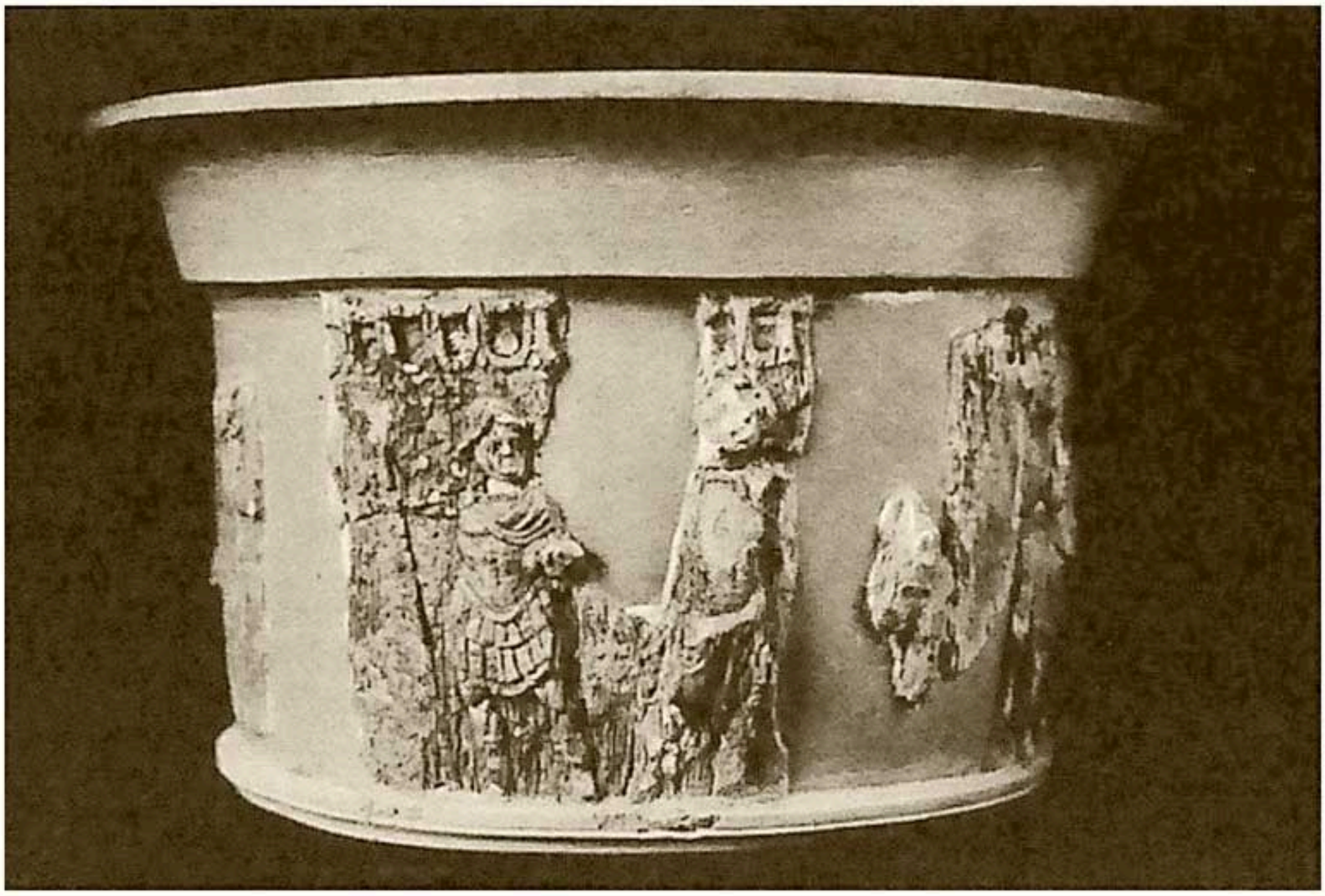

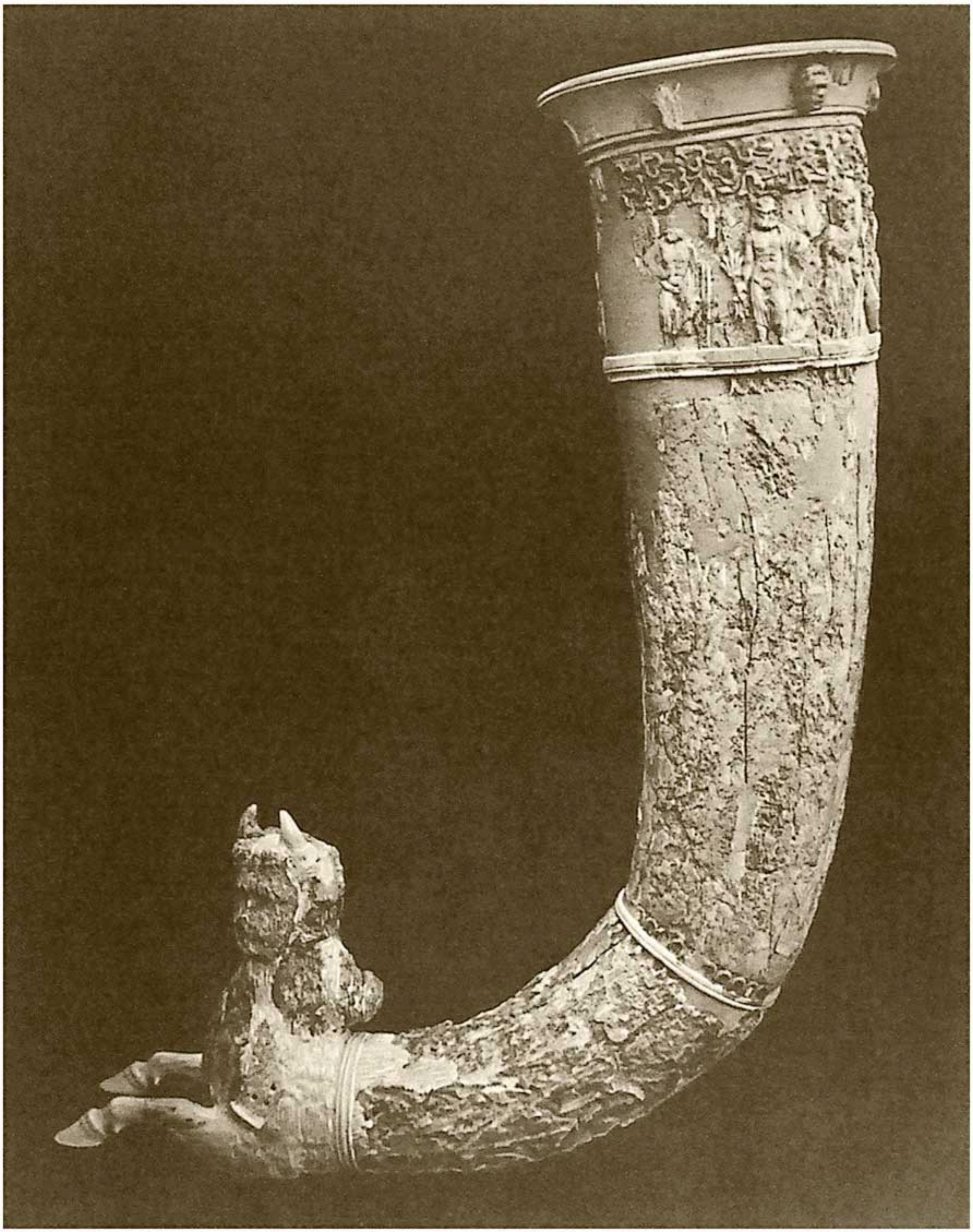
IX

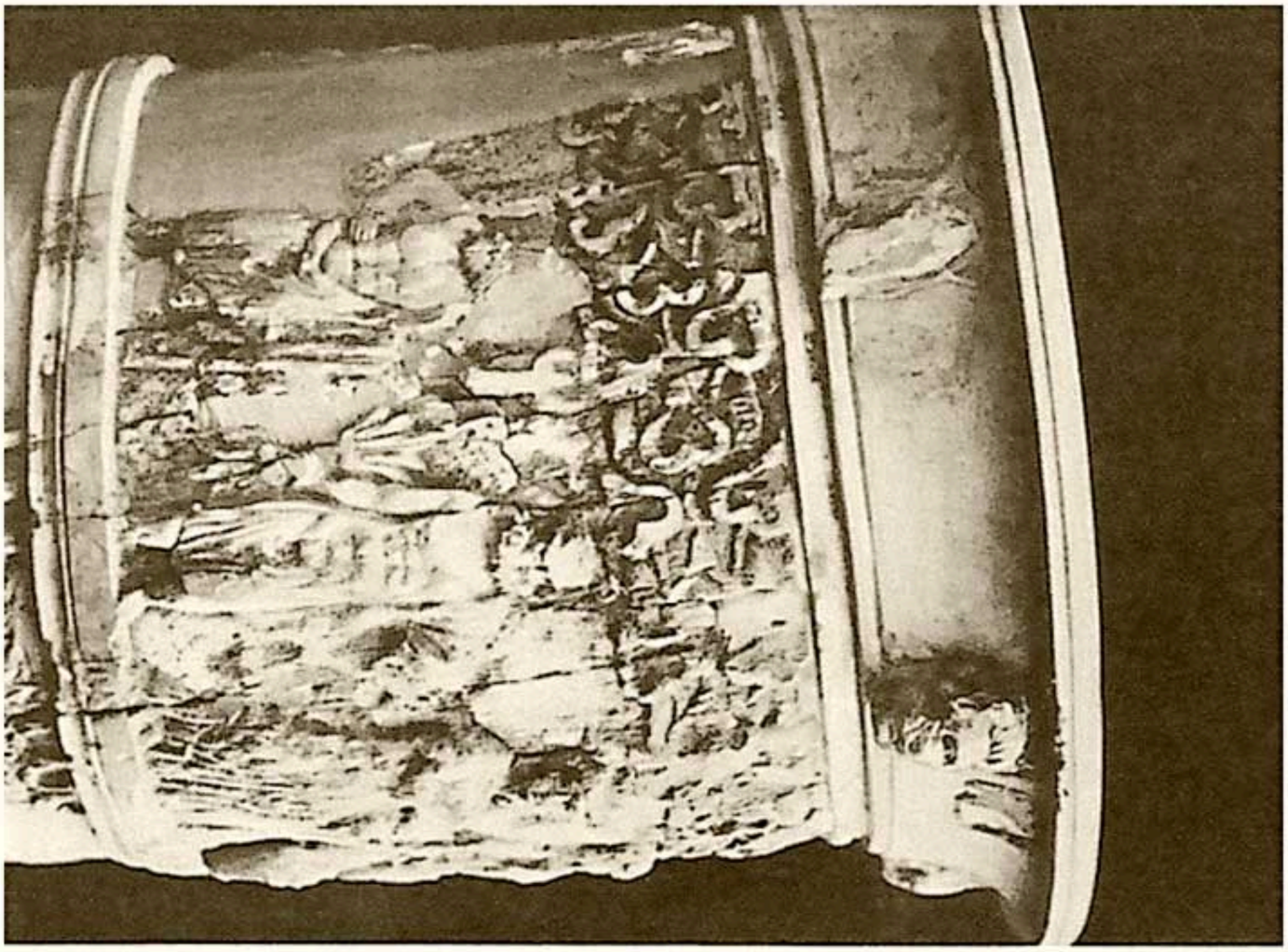

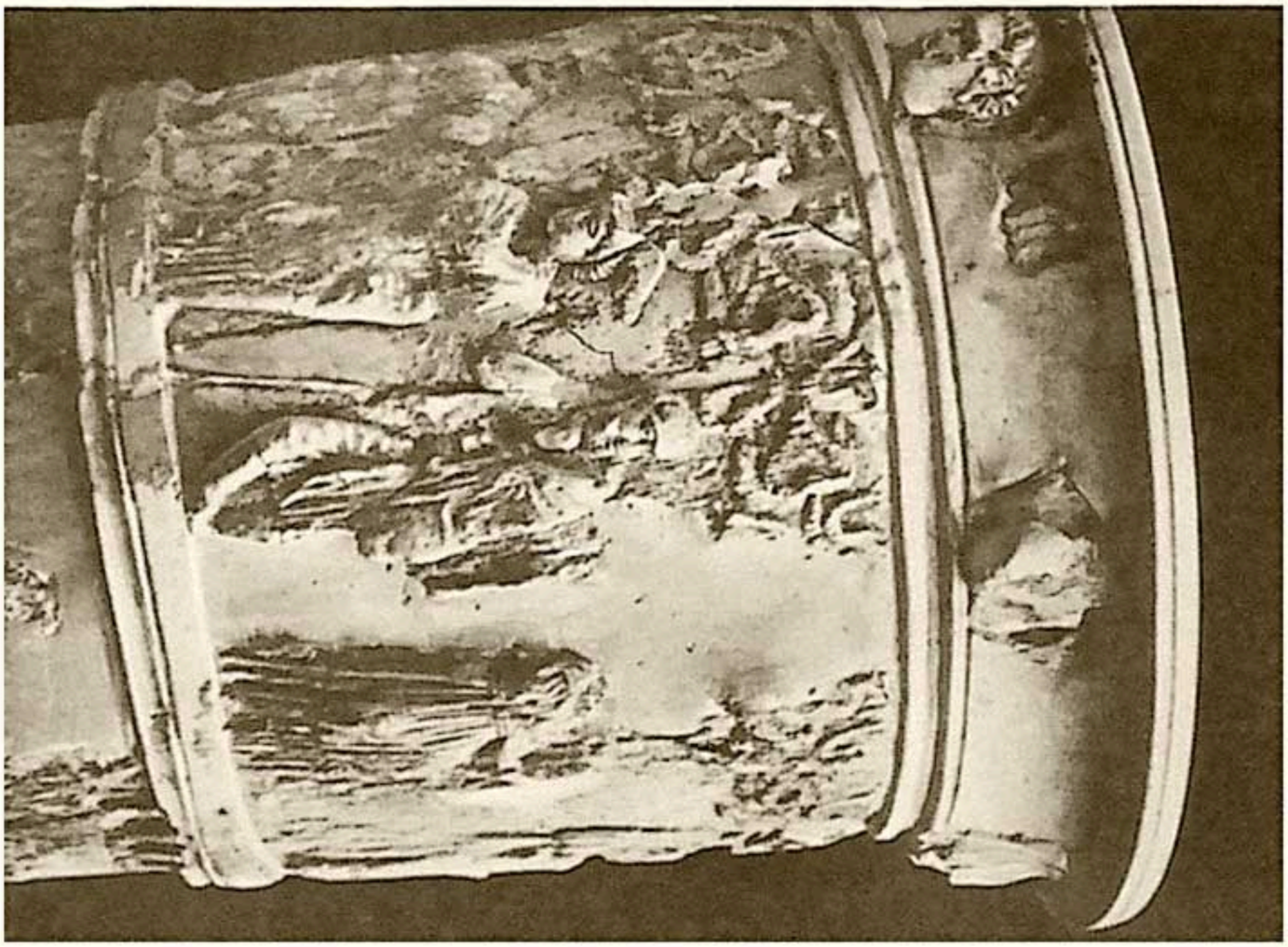

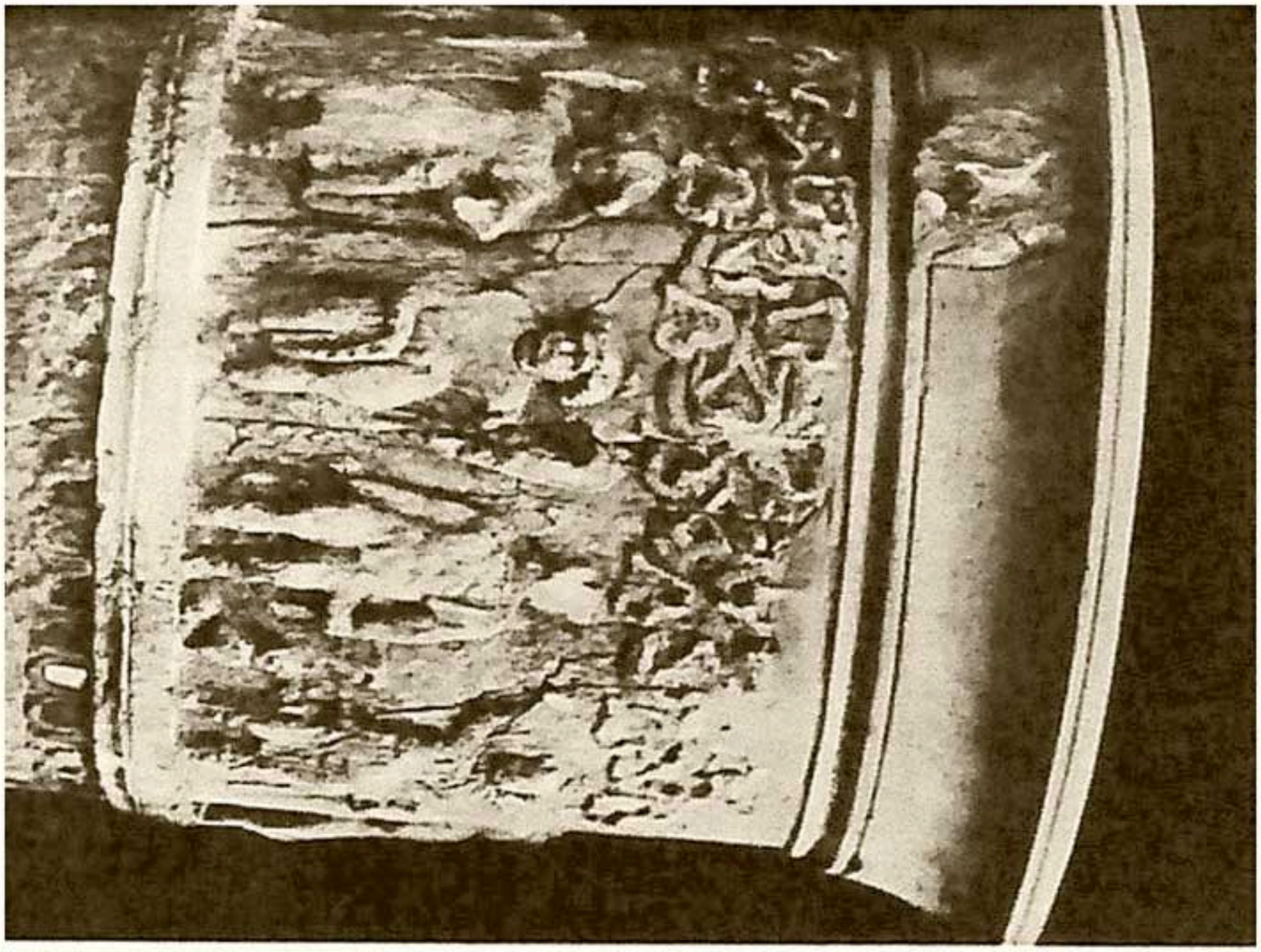

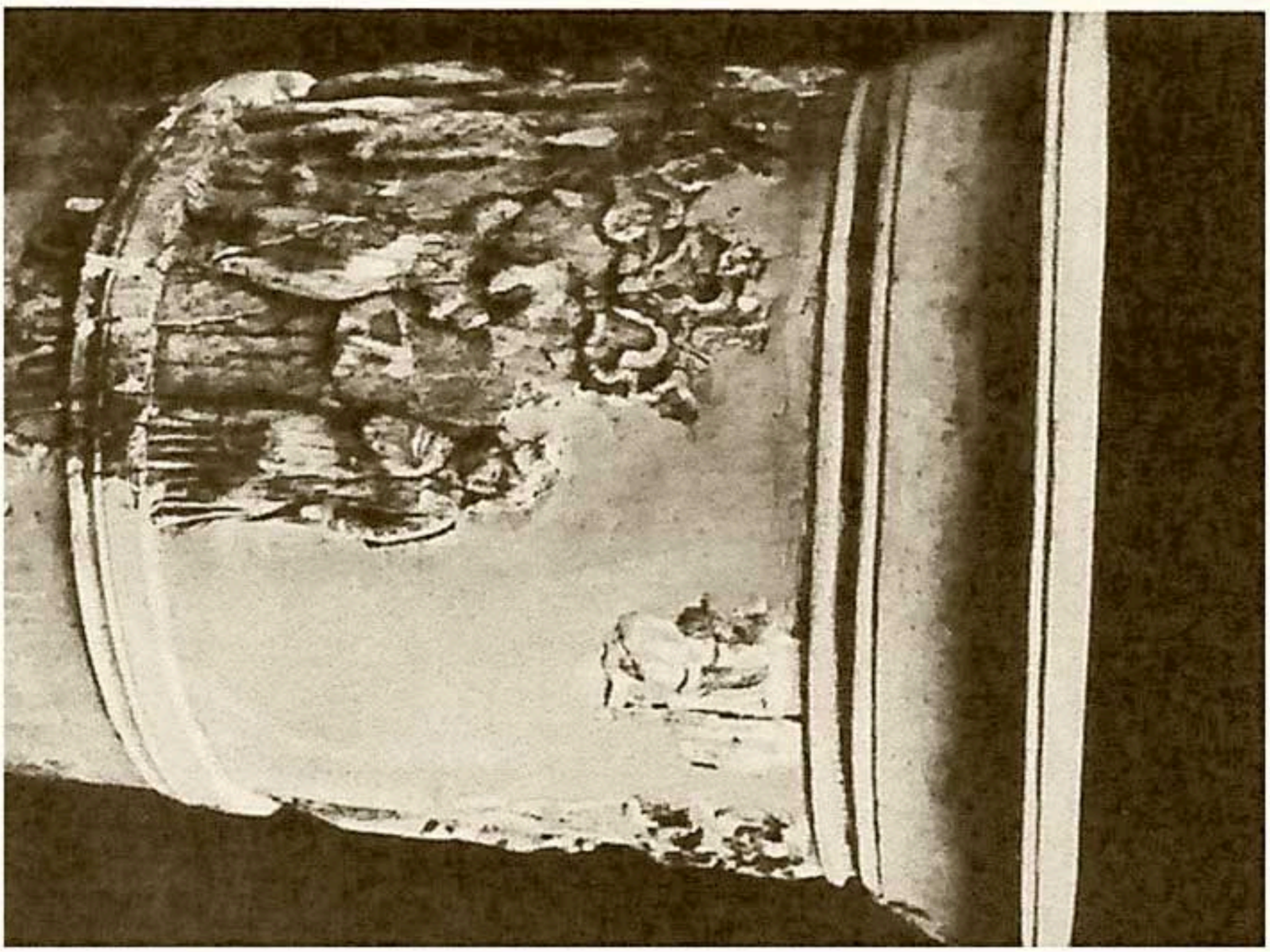

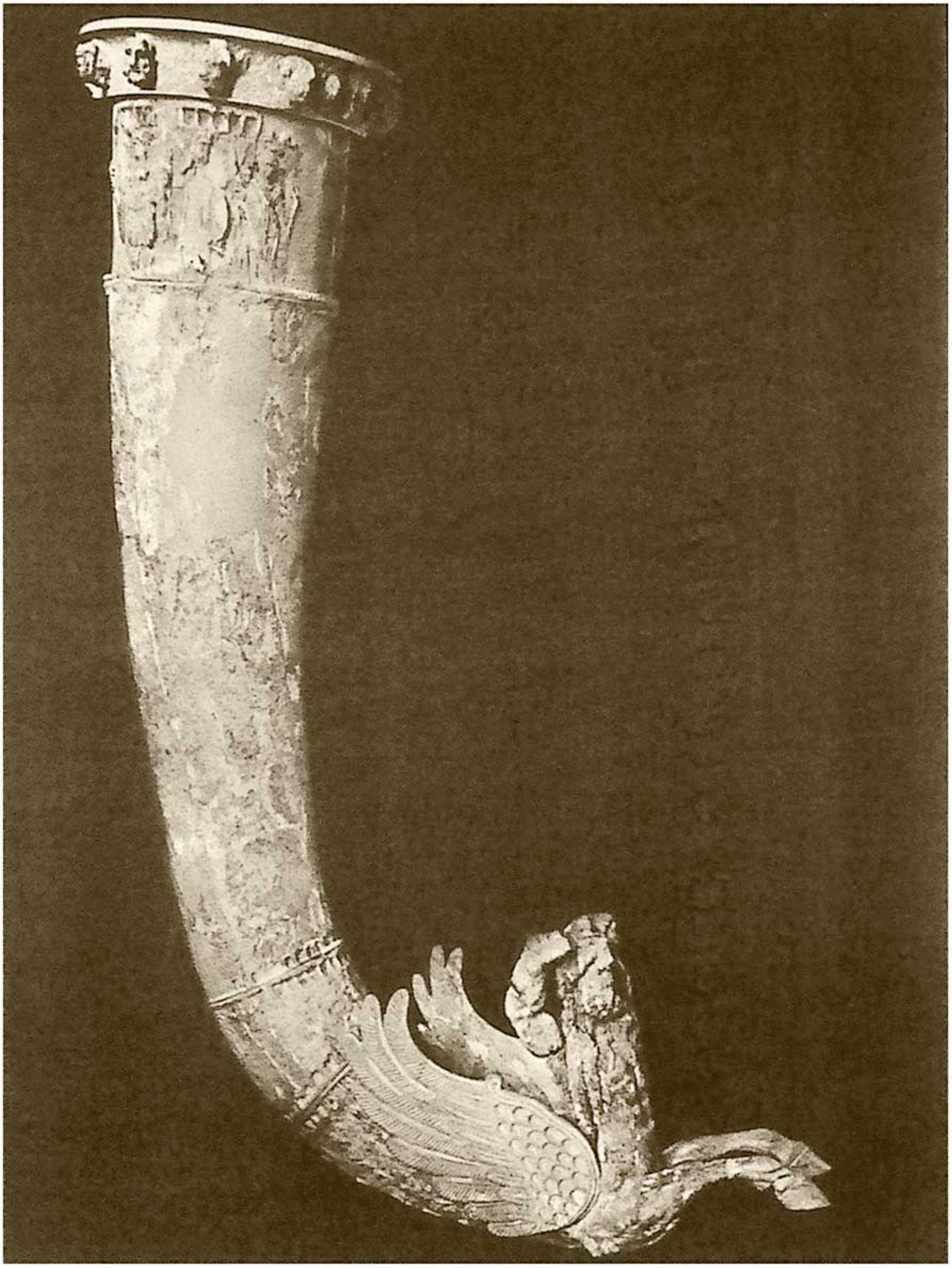

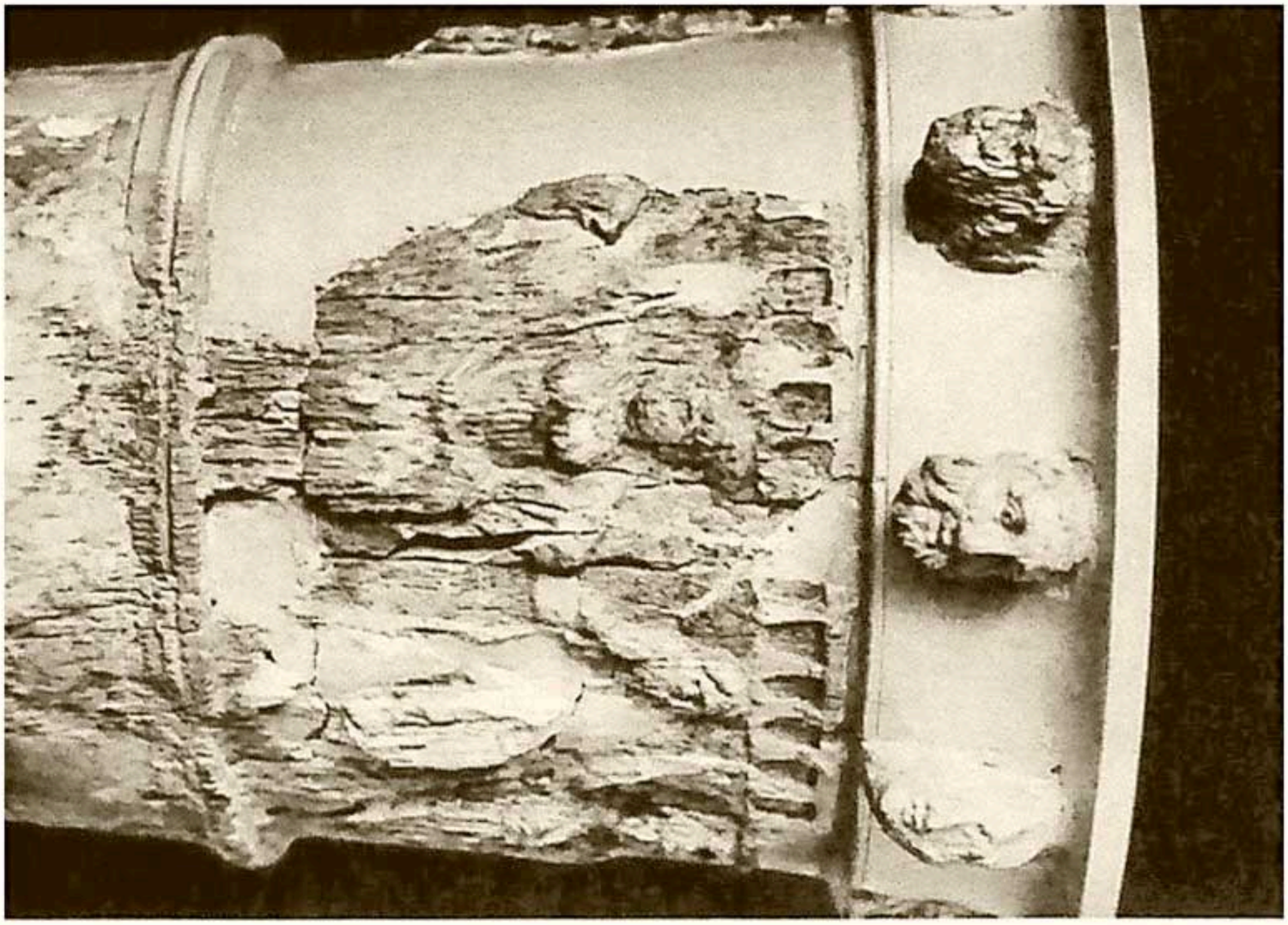

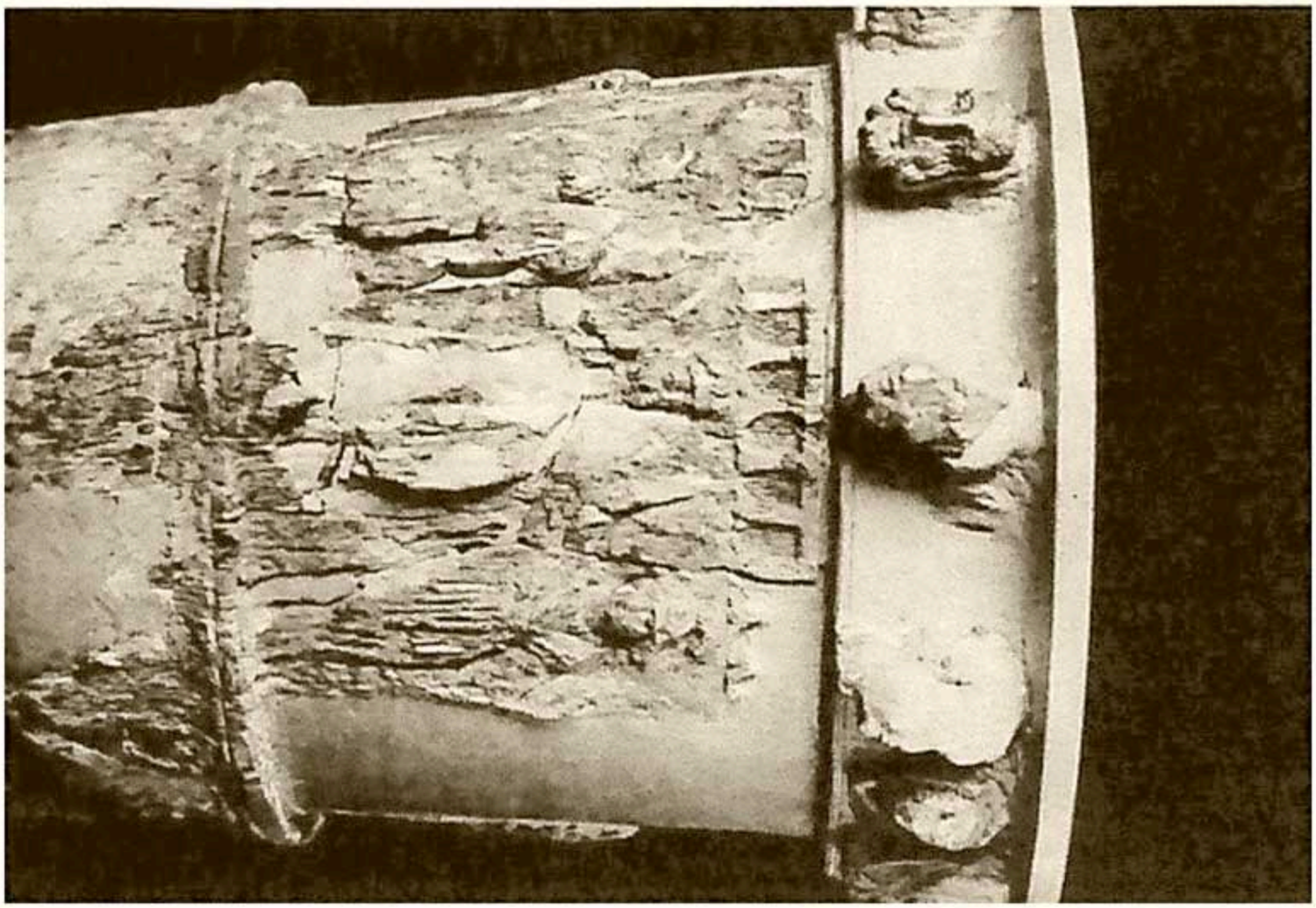
ΛX

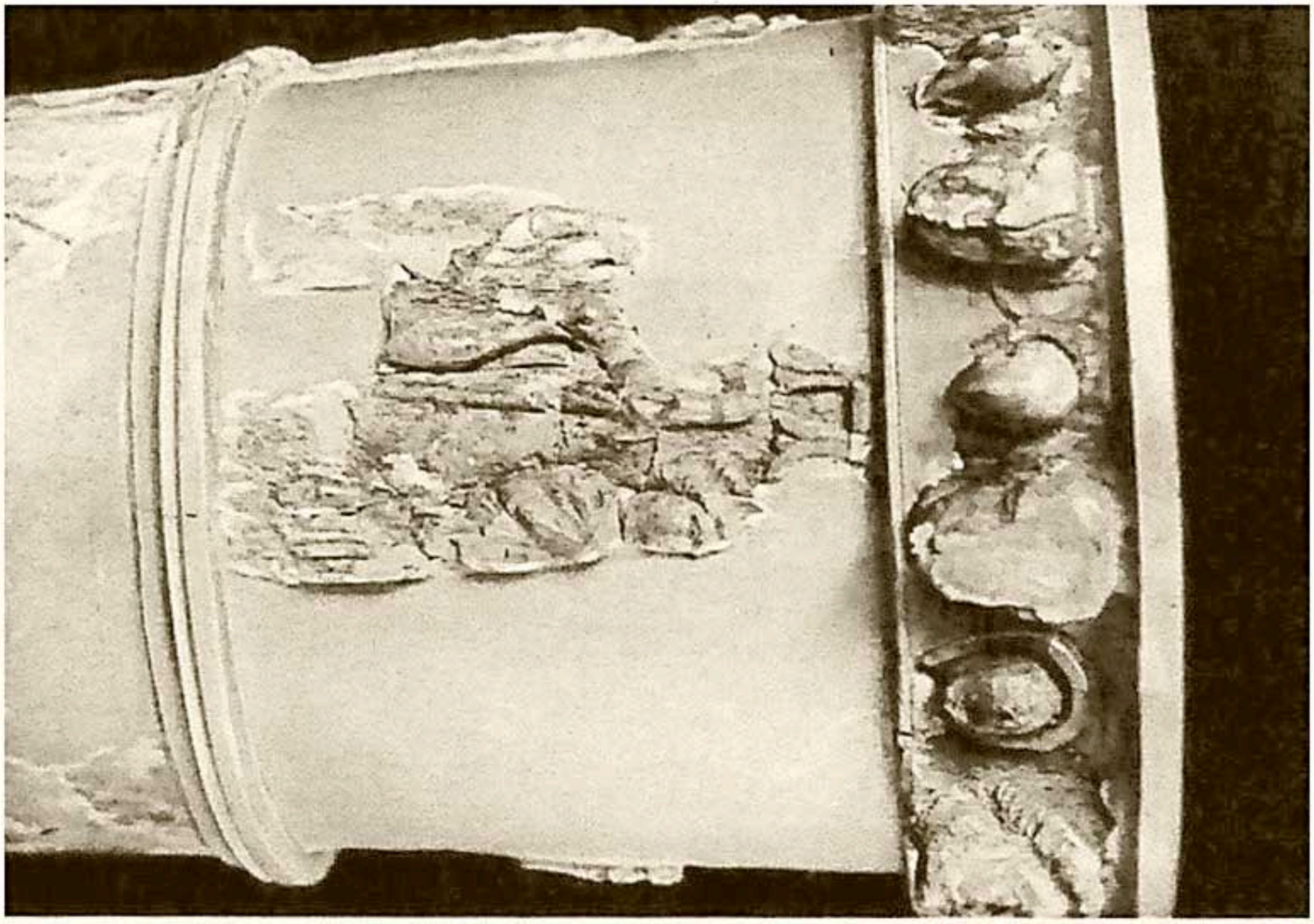

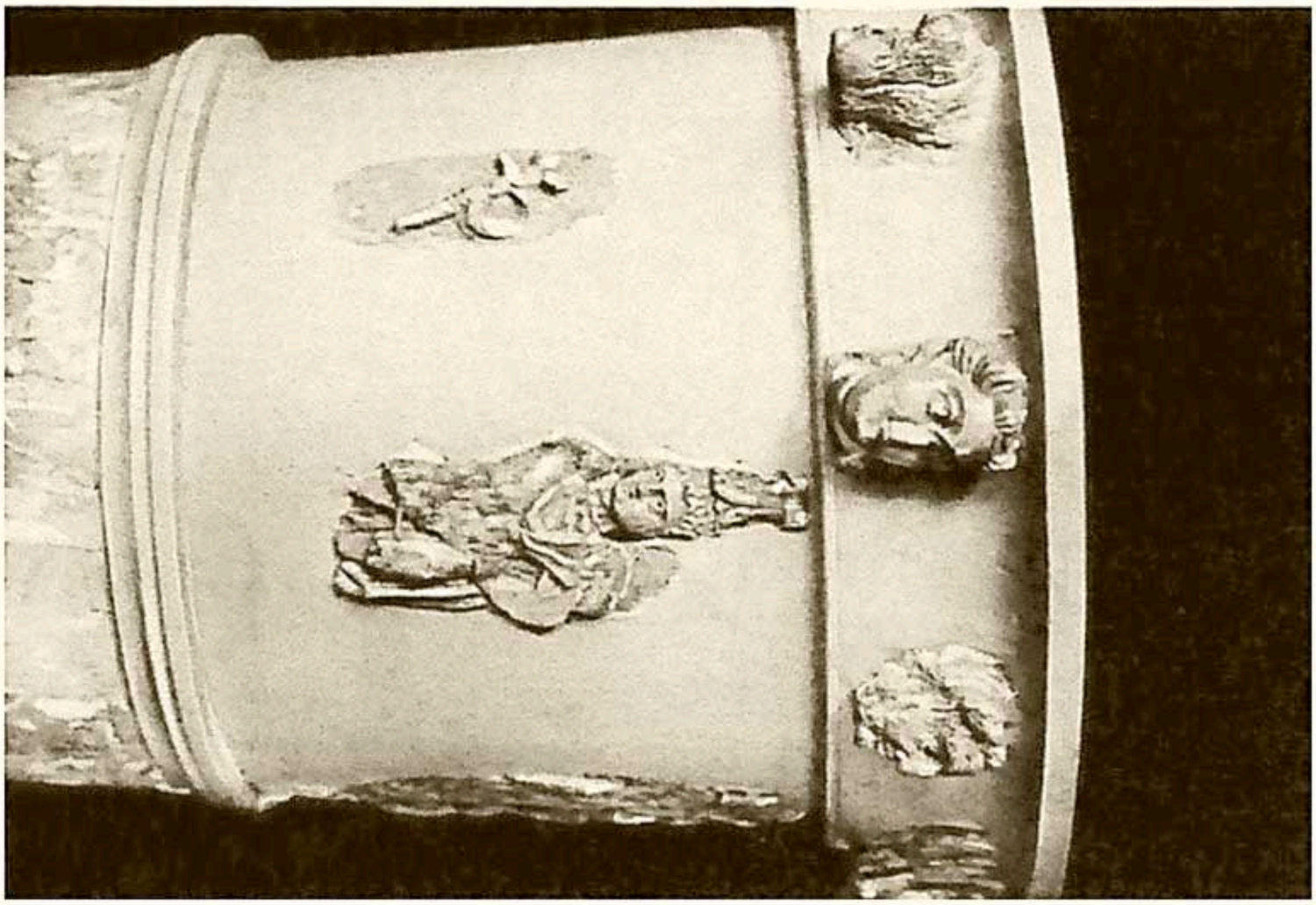

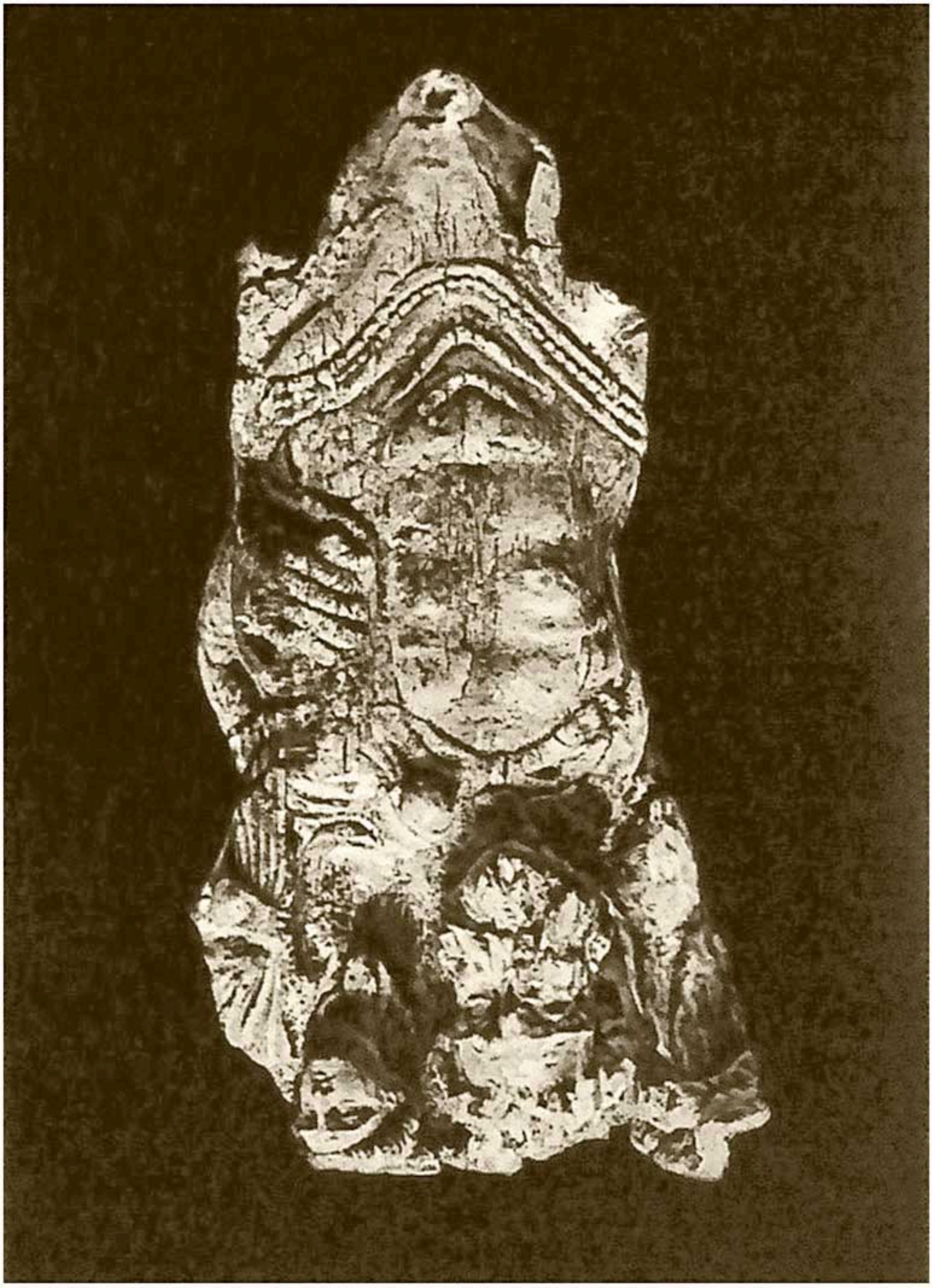

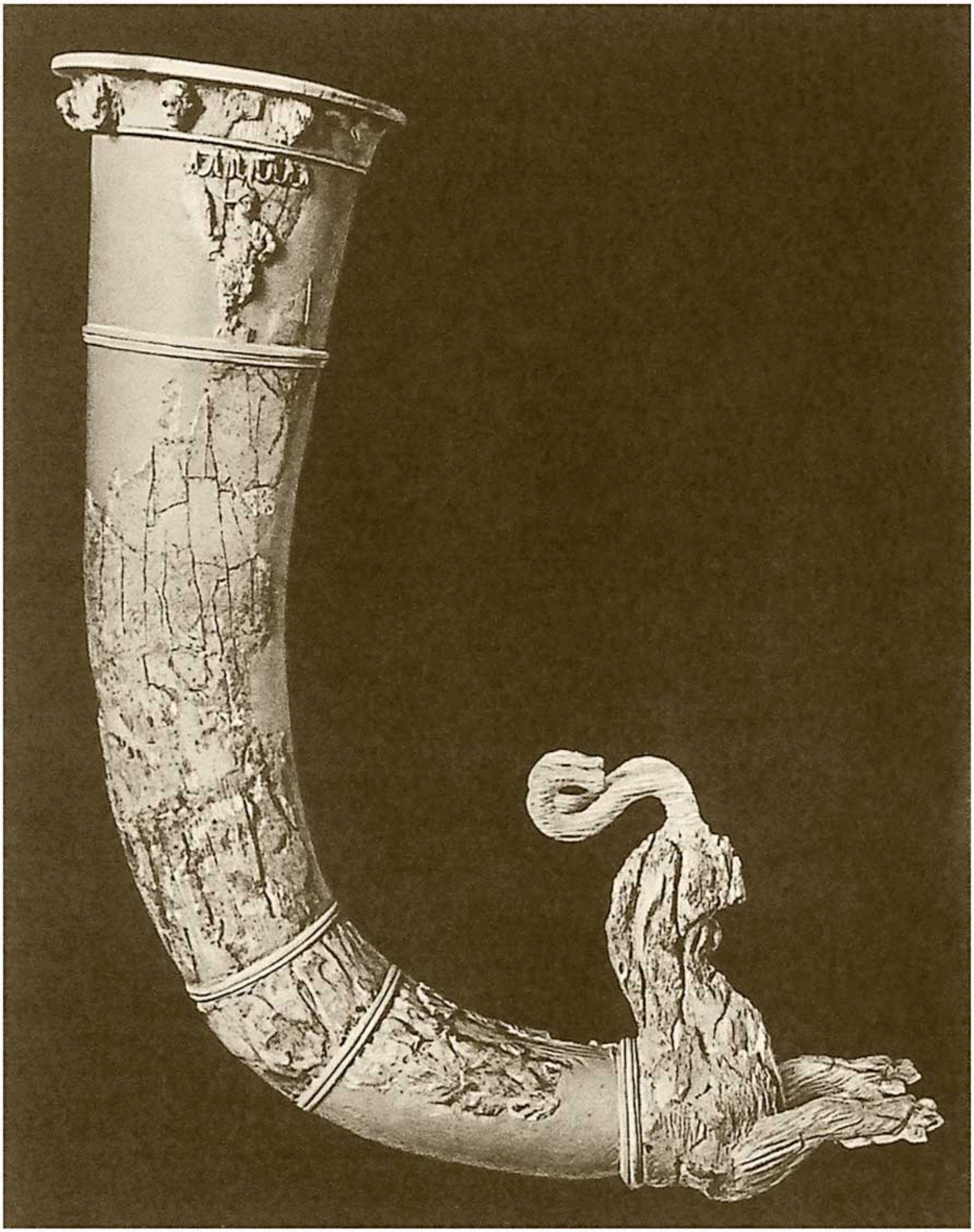

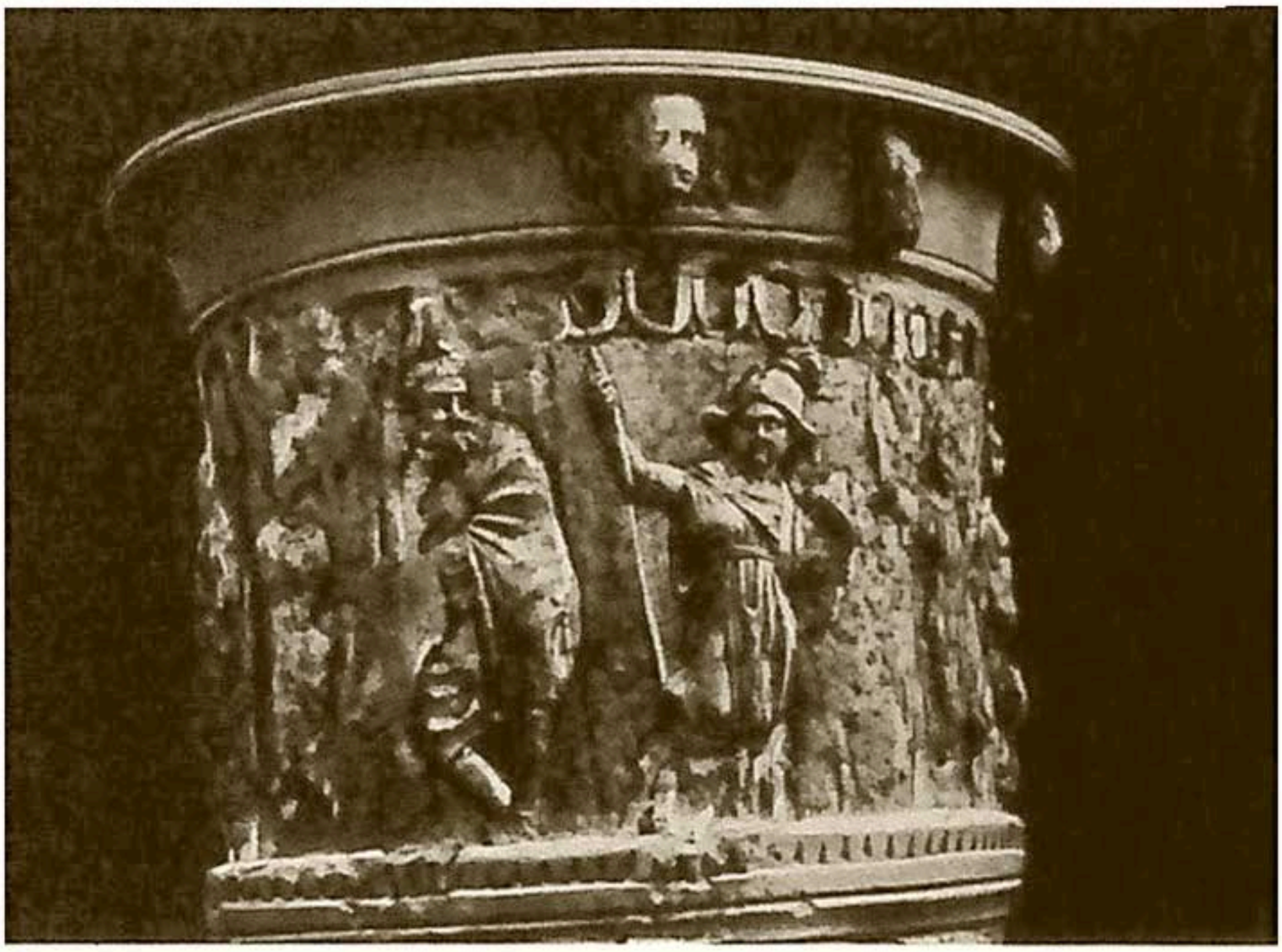
XIX

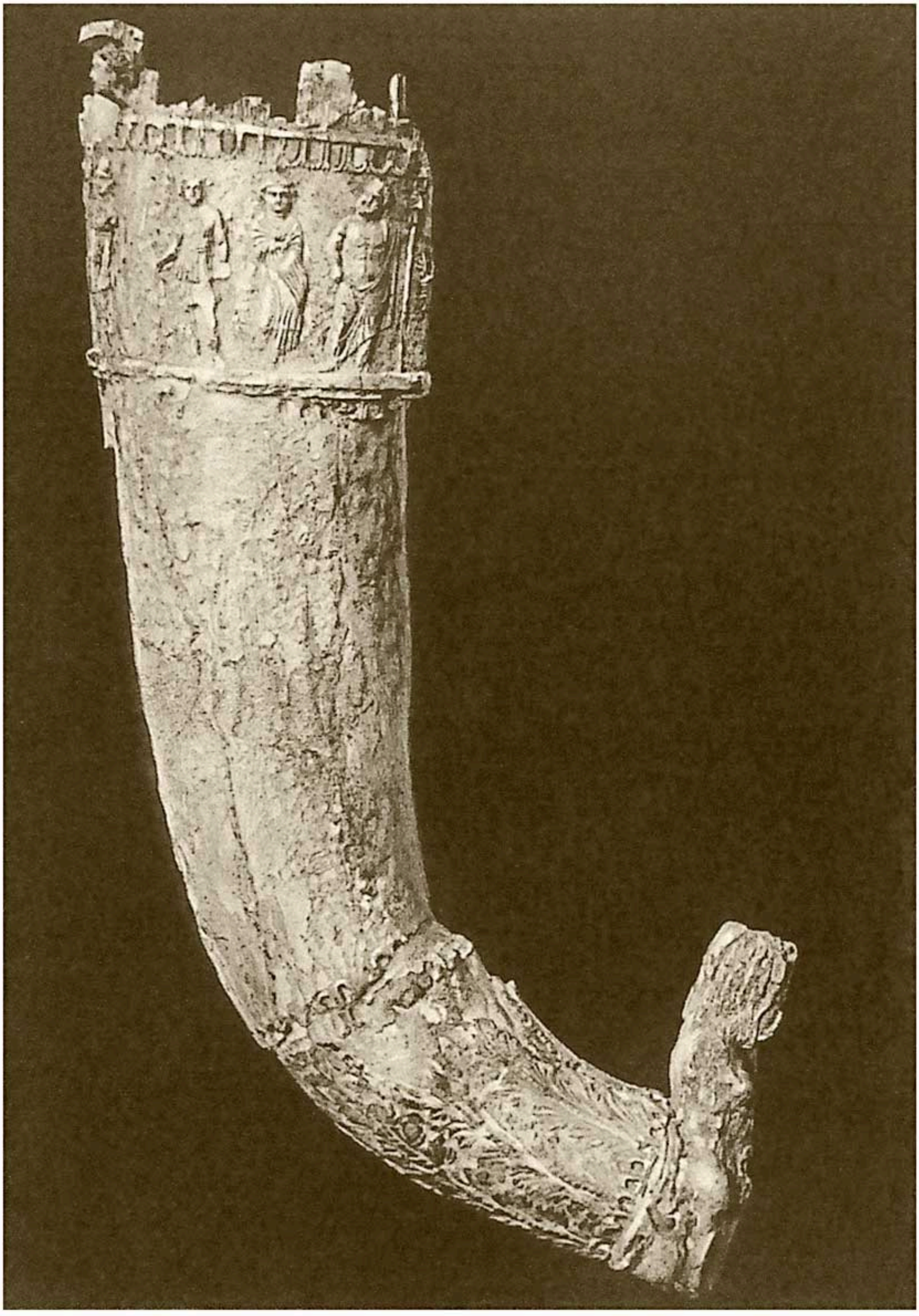

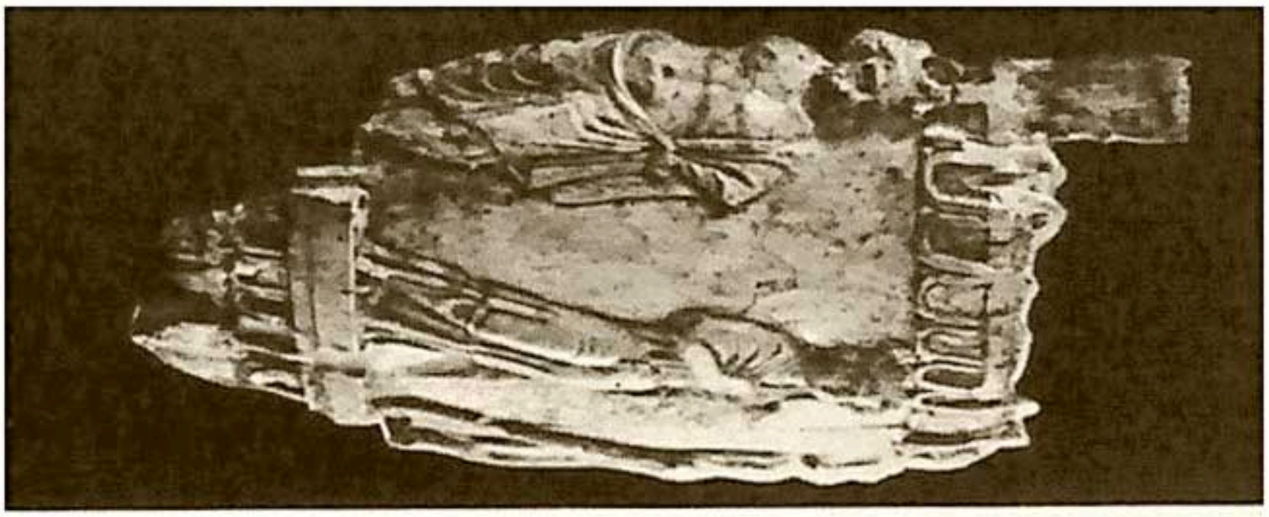

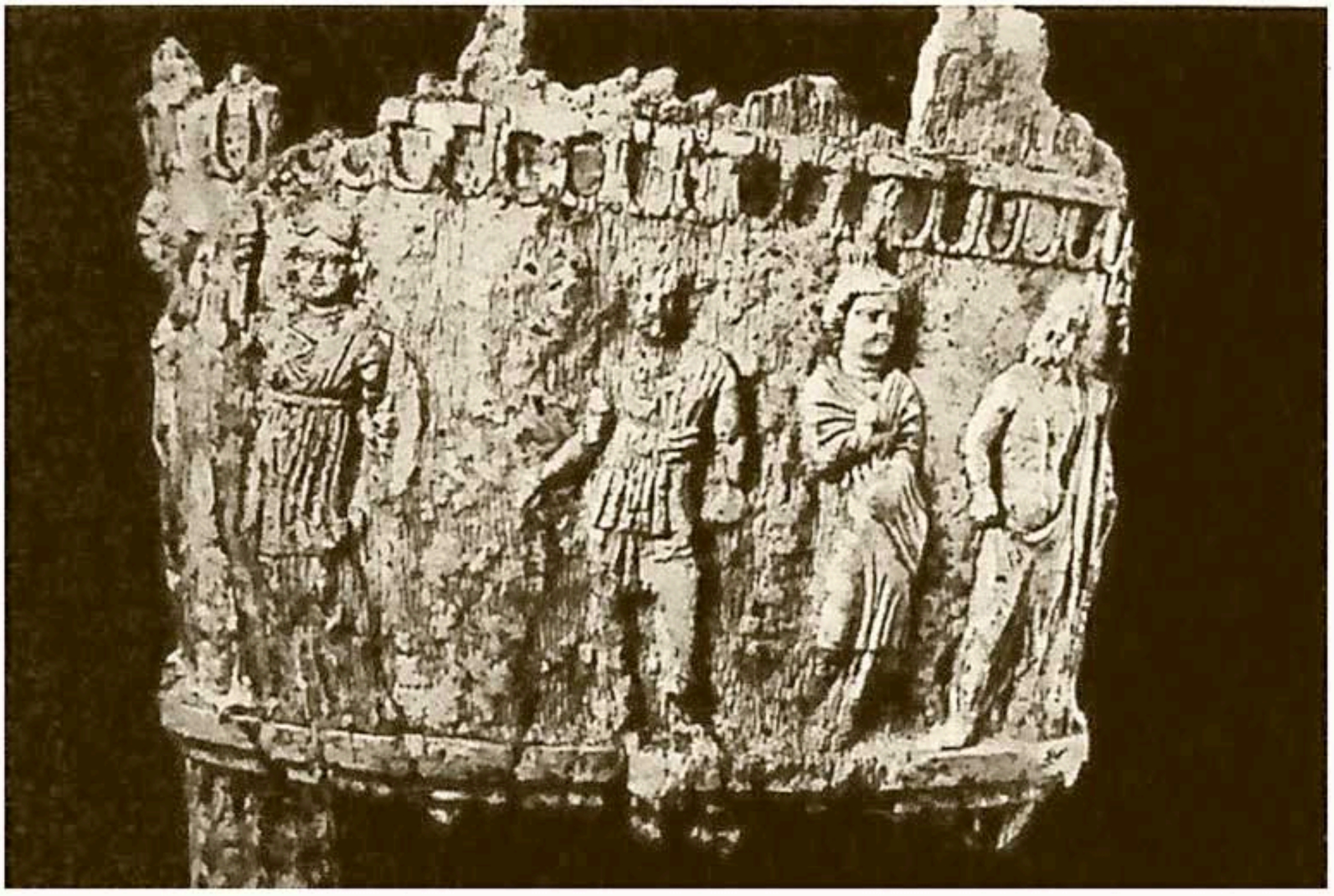

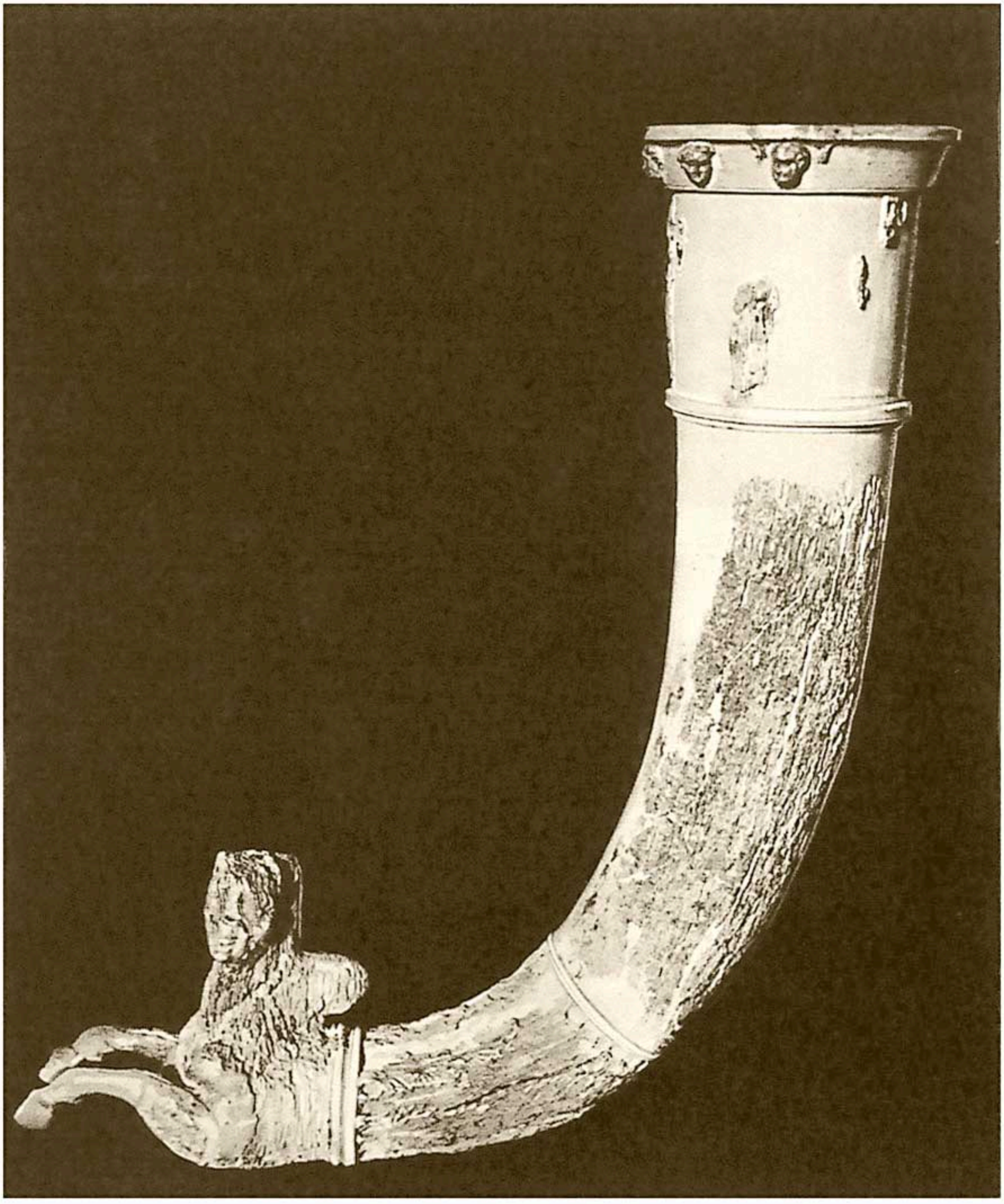

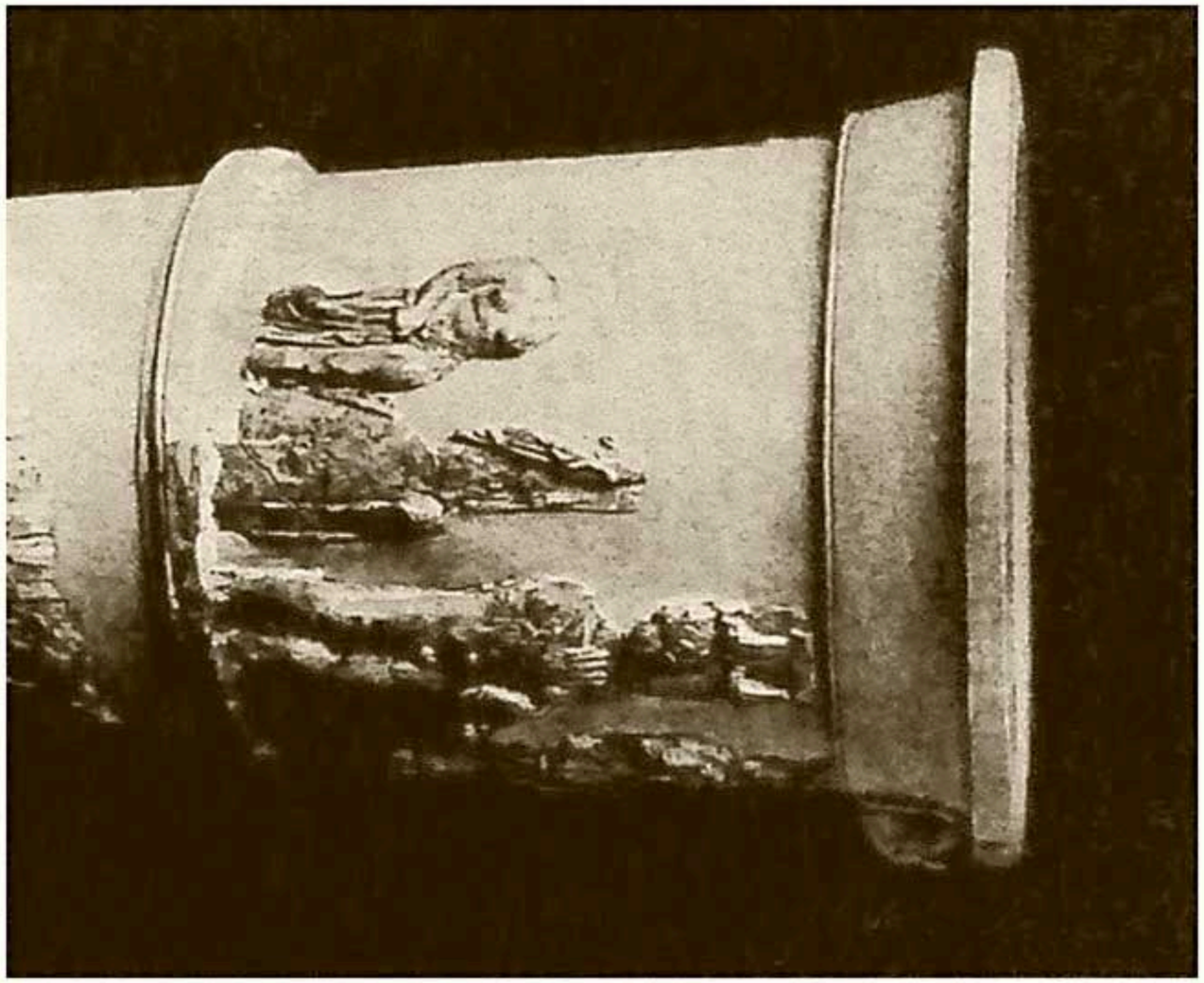

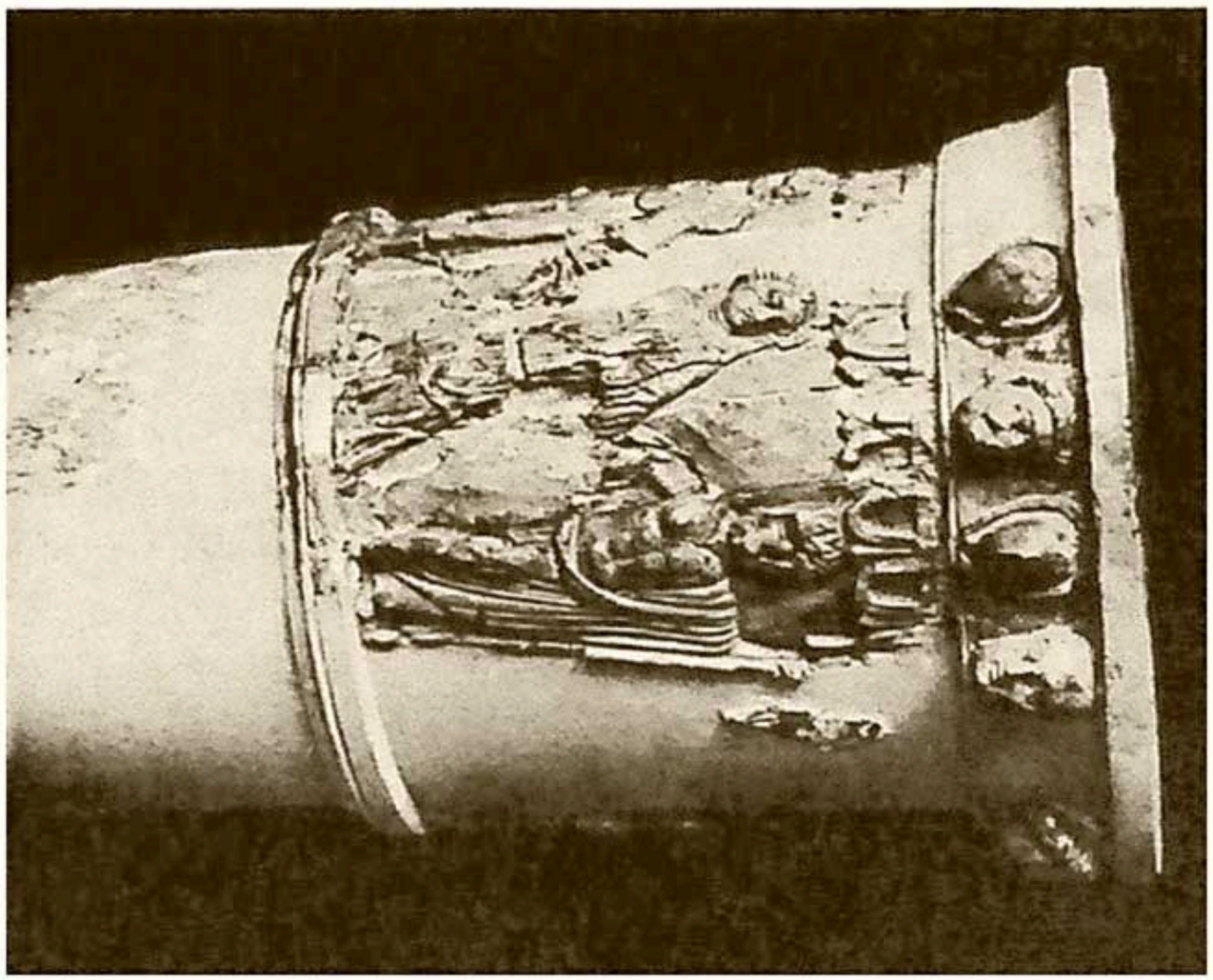

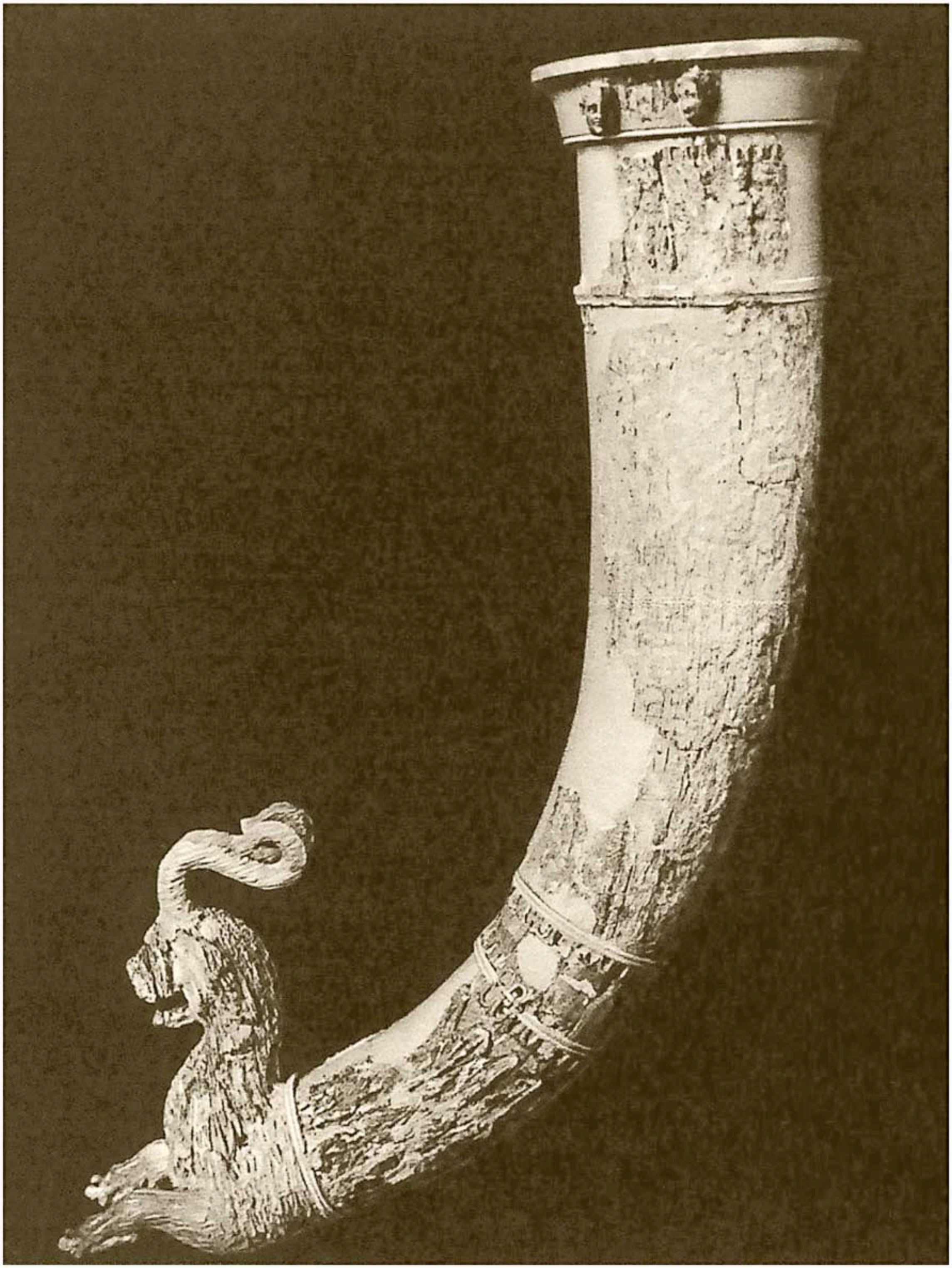

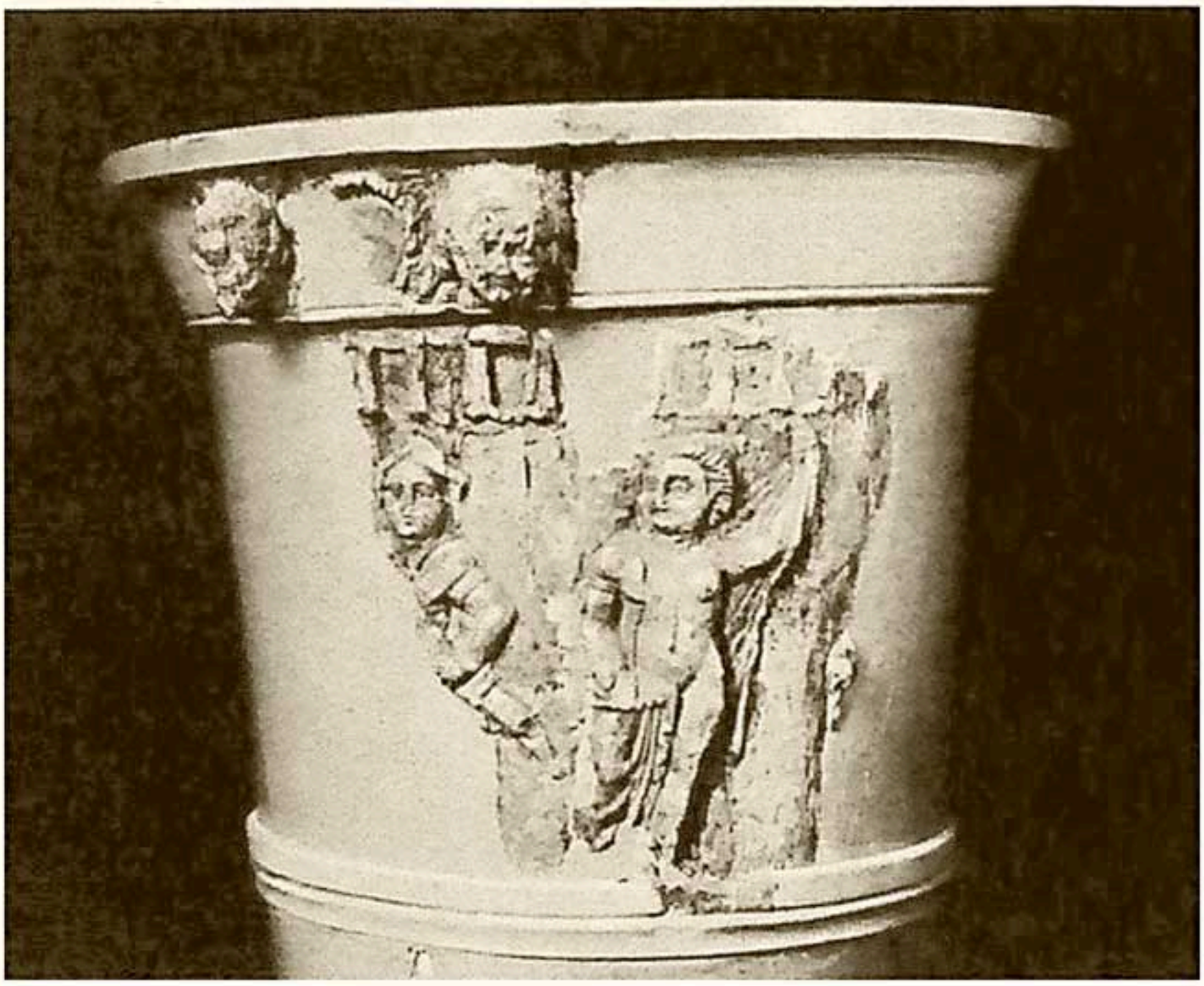

IIXXX

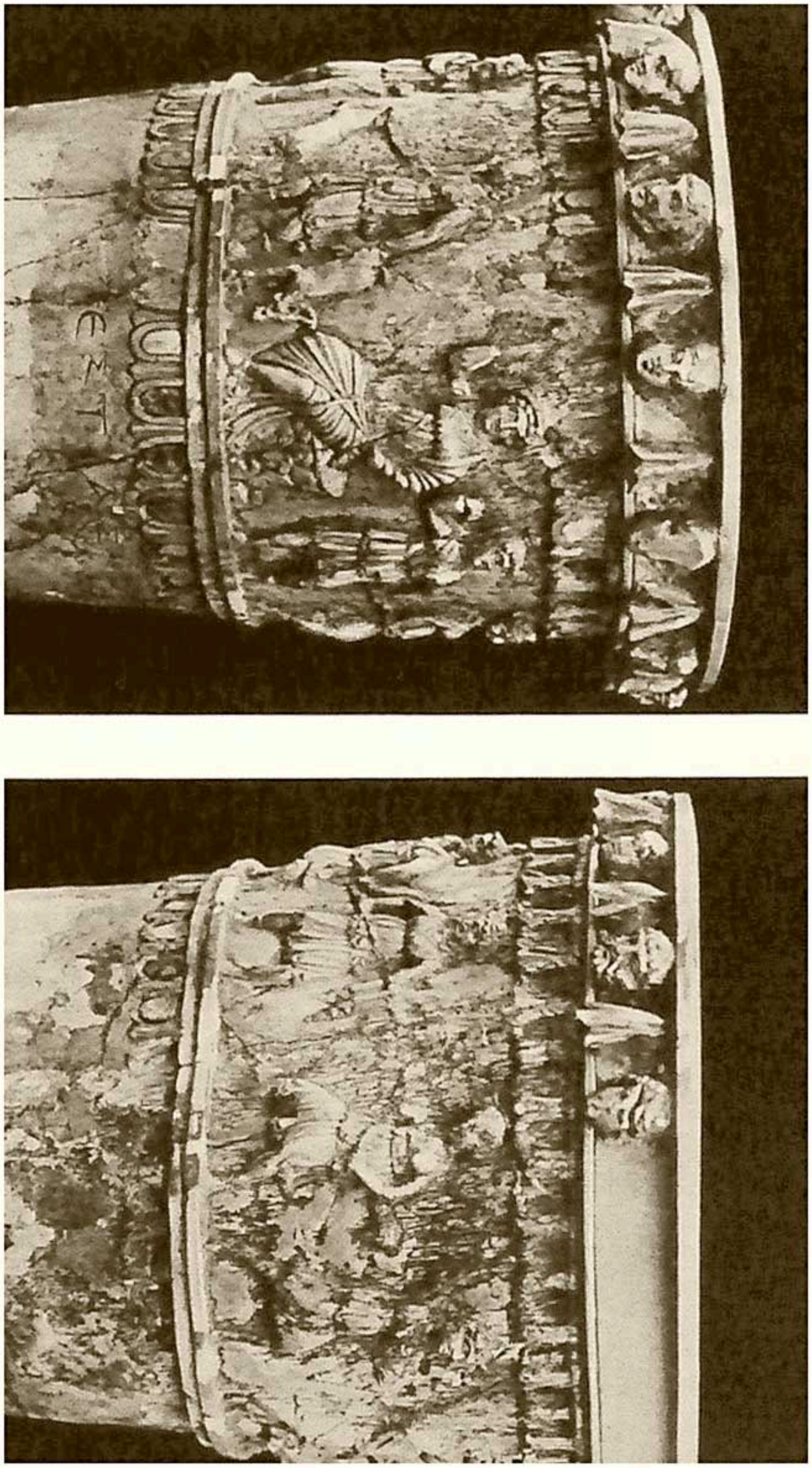

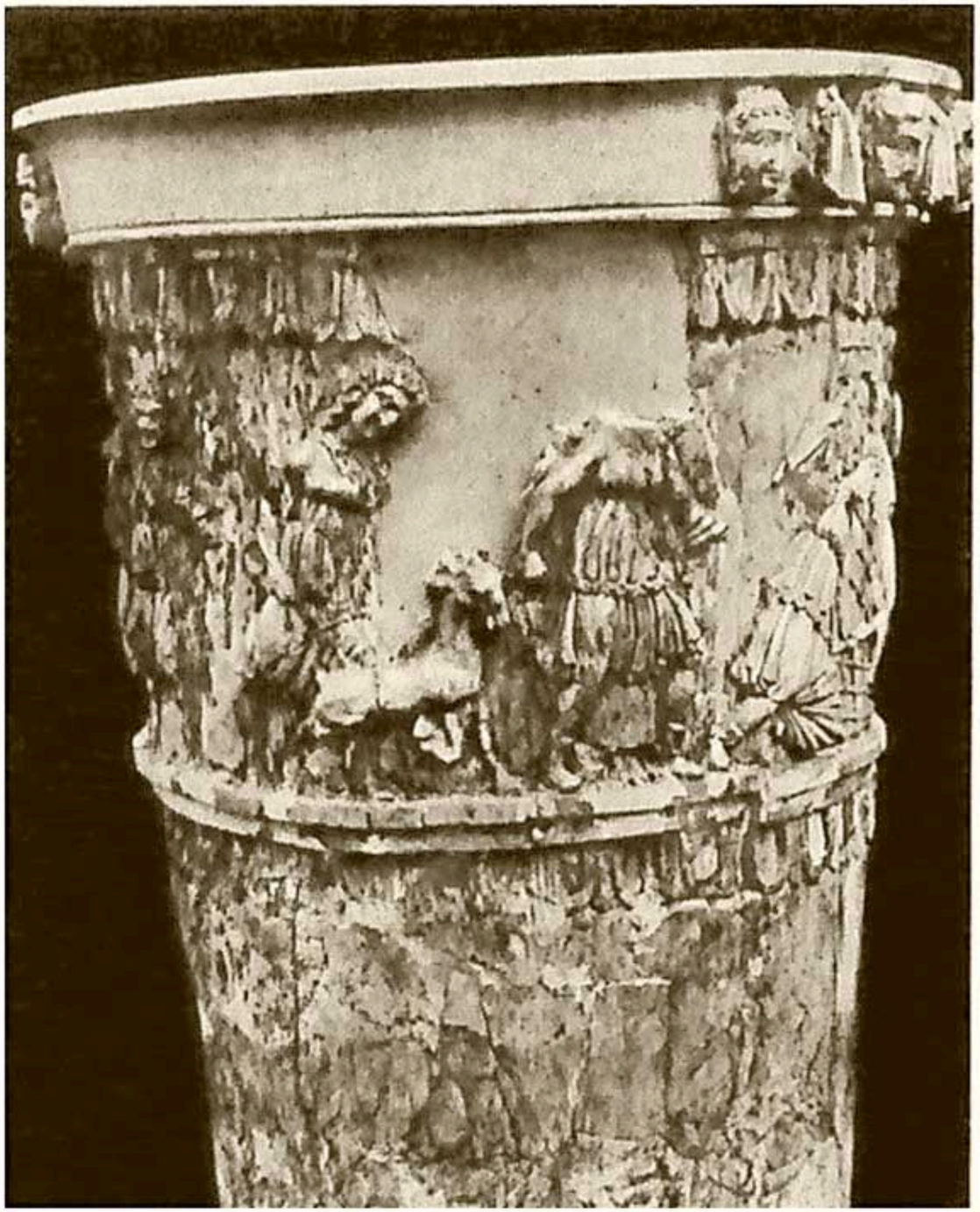

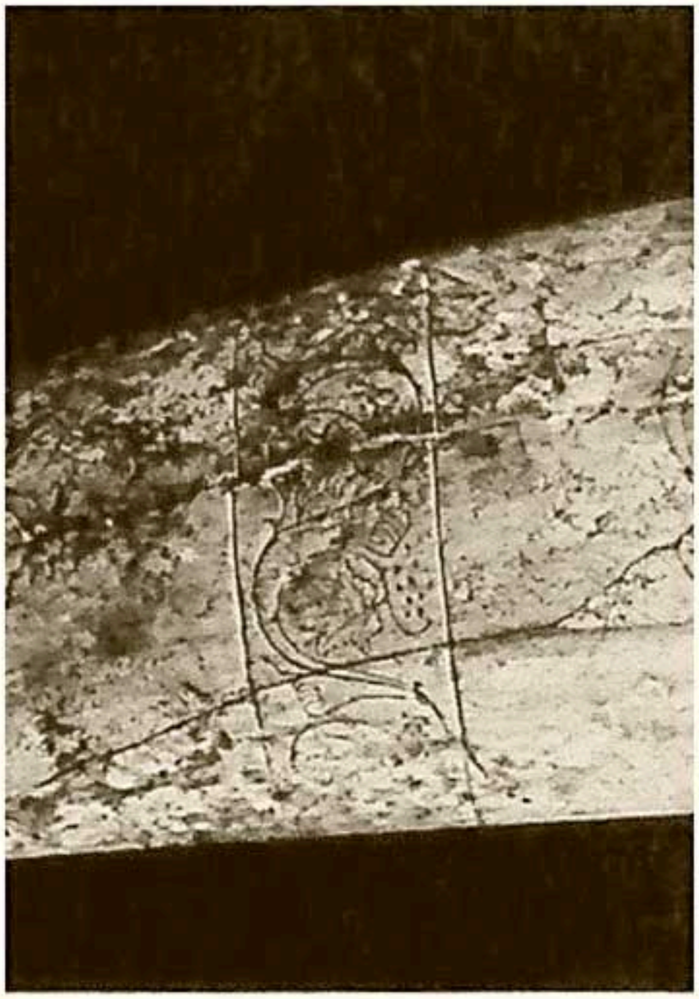

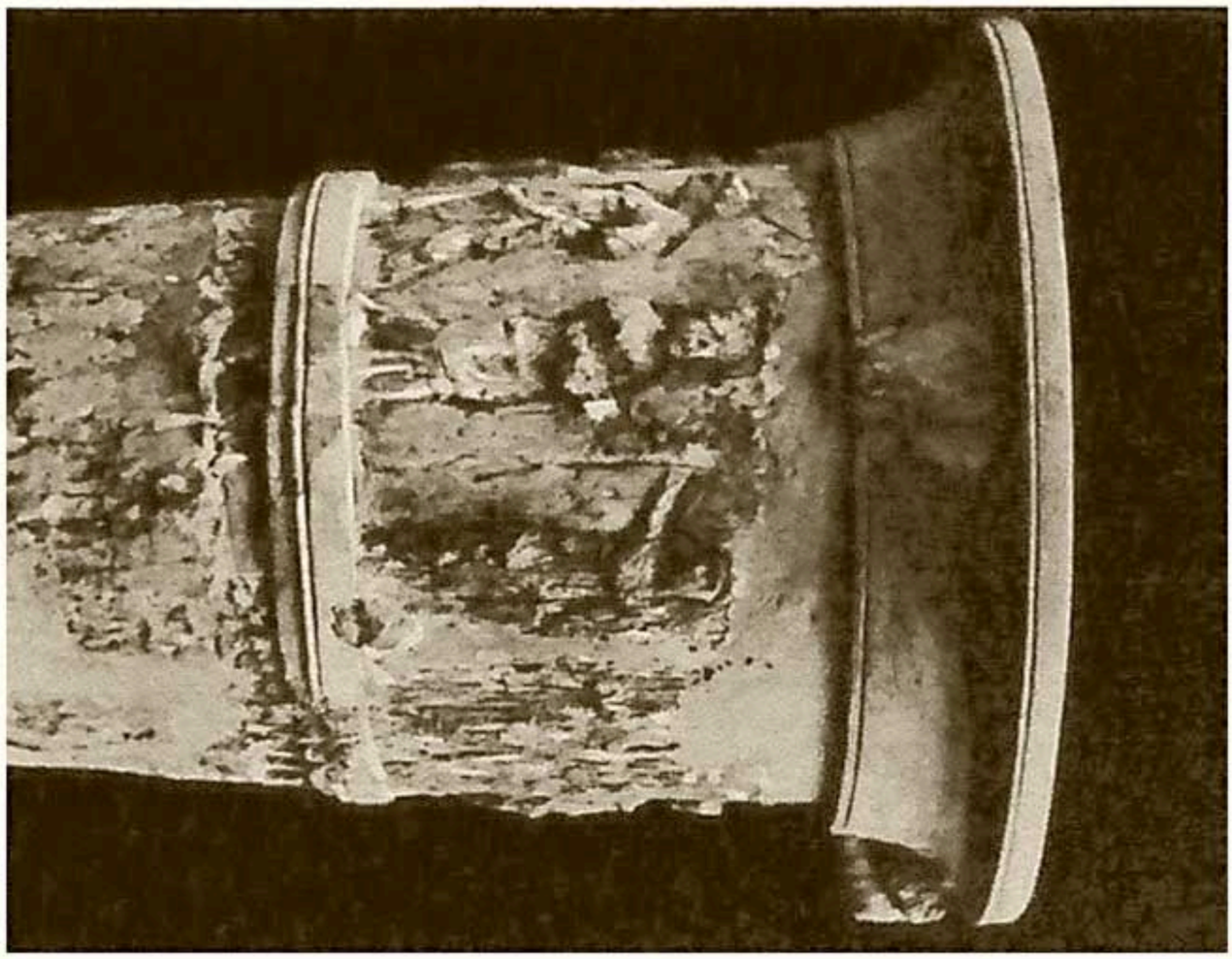

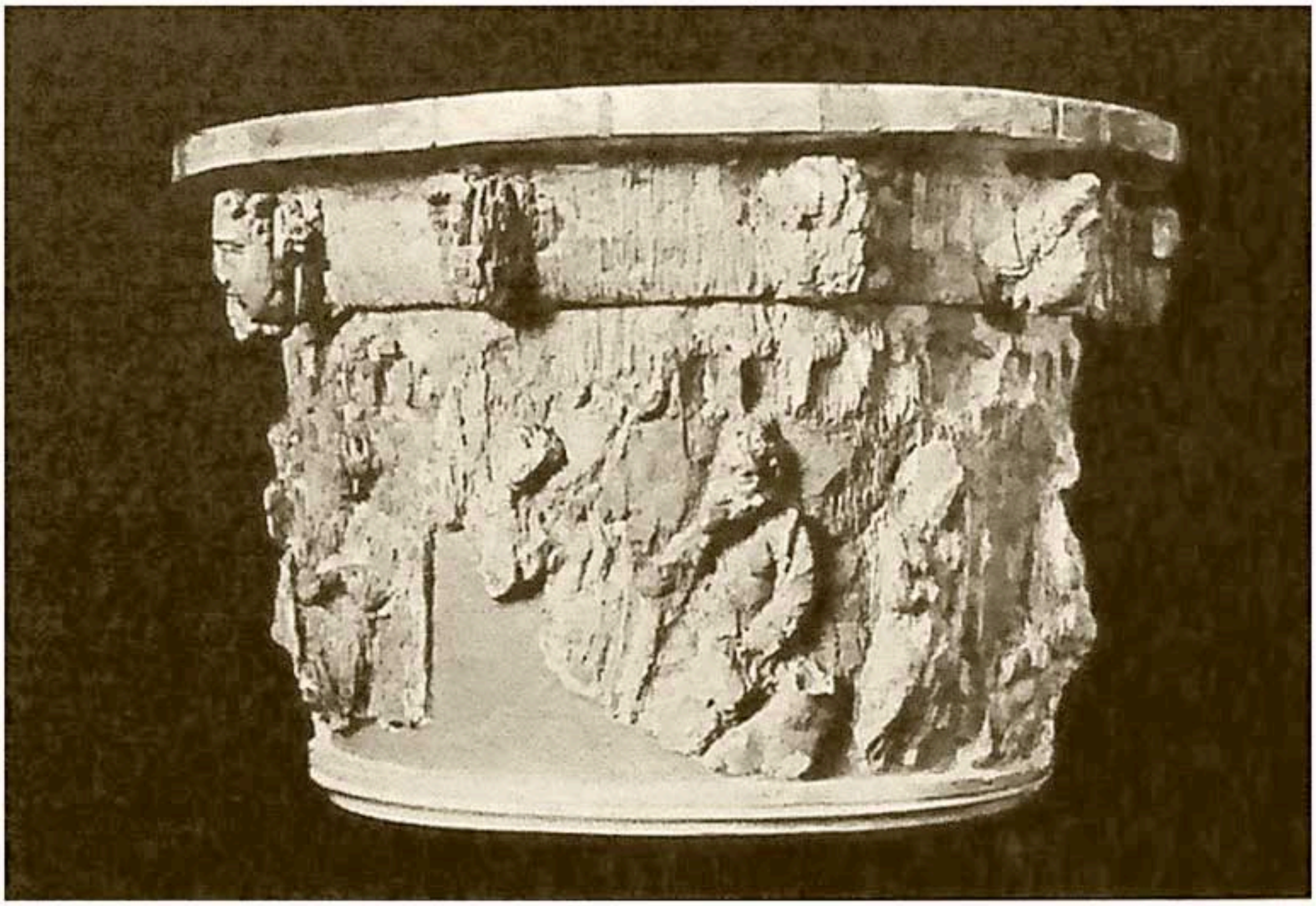

IITX

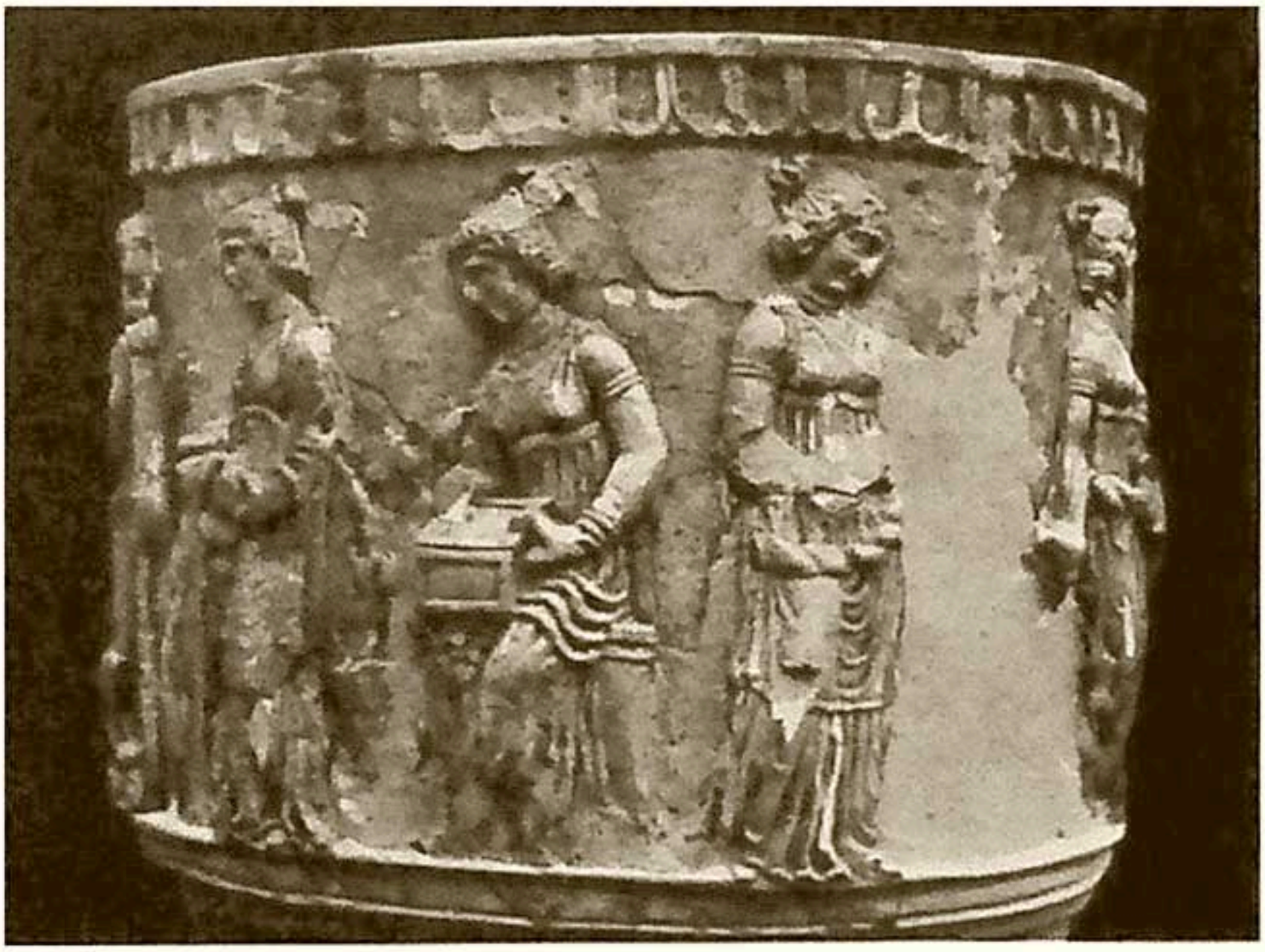

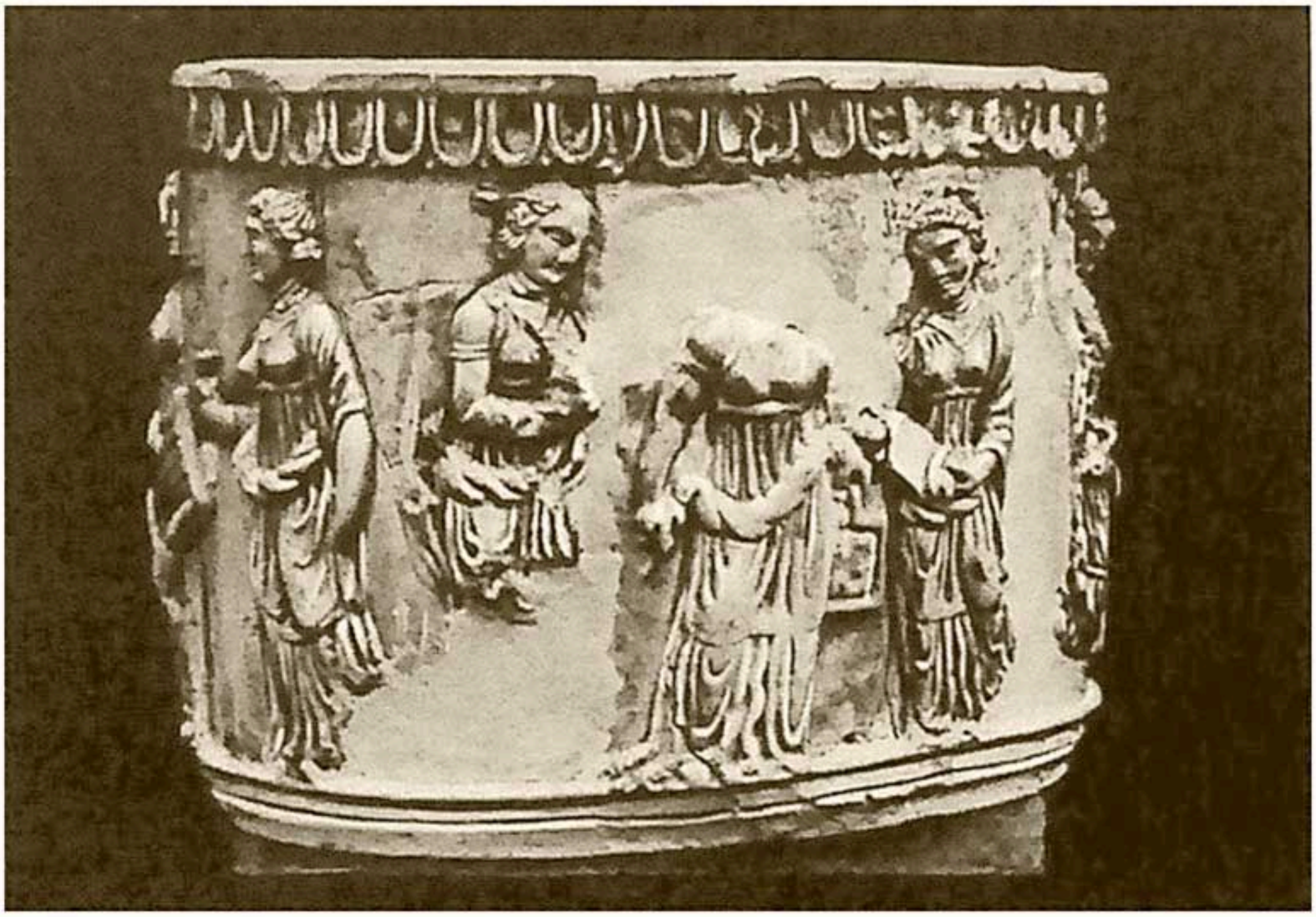

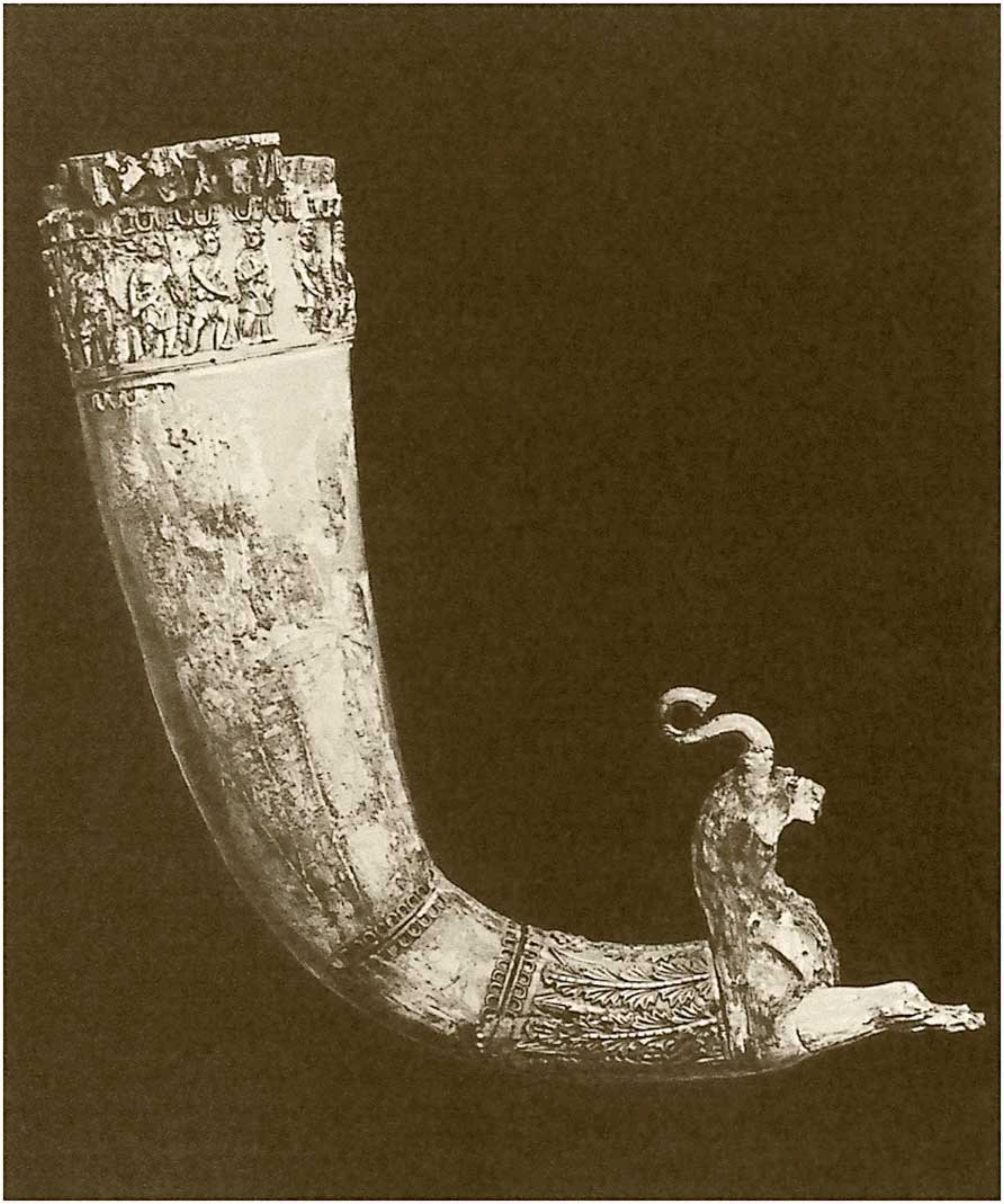

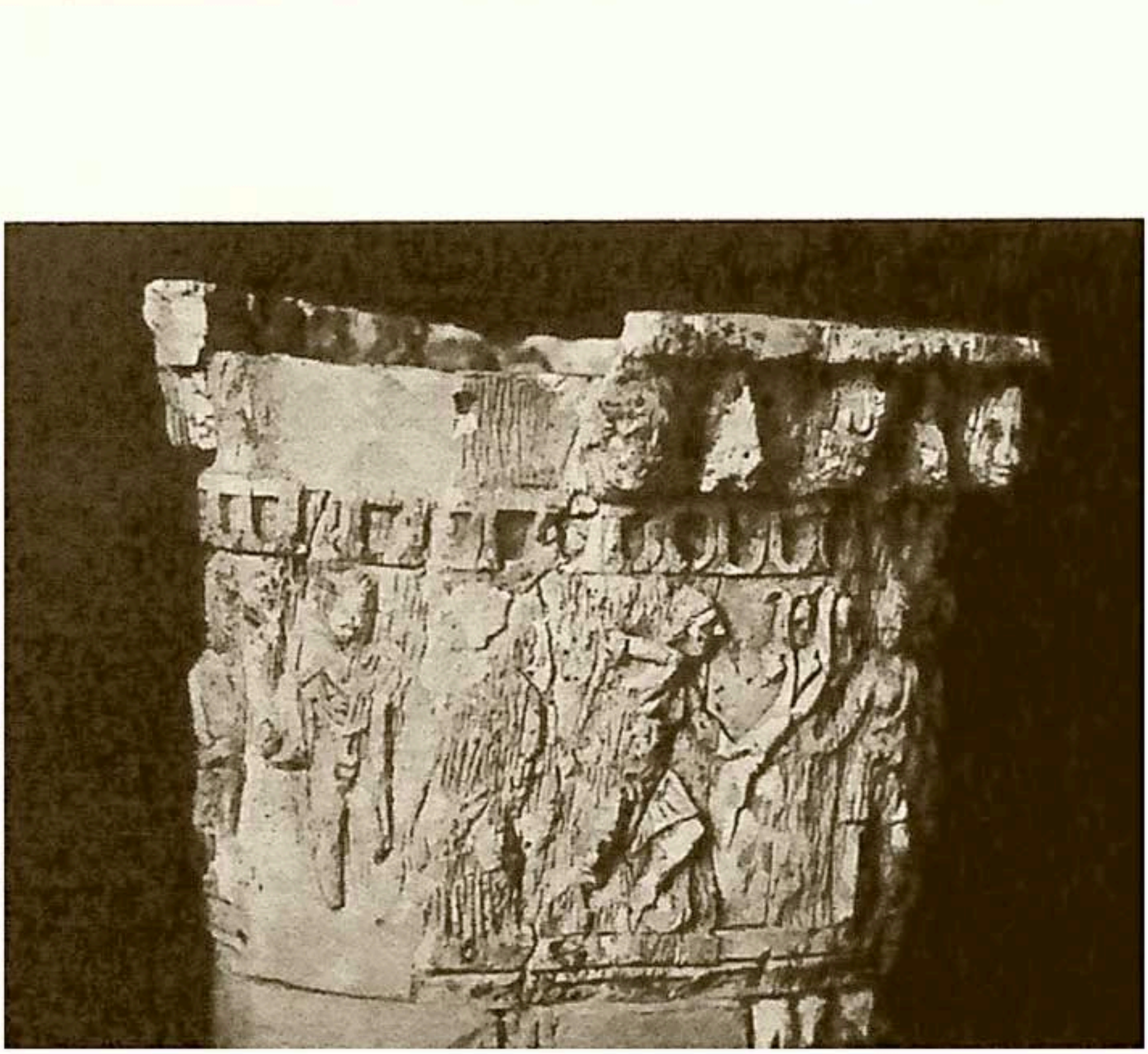

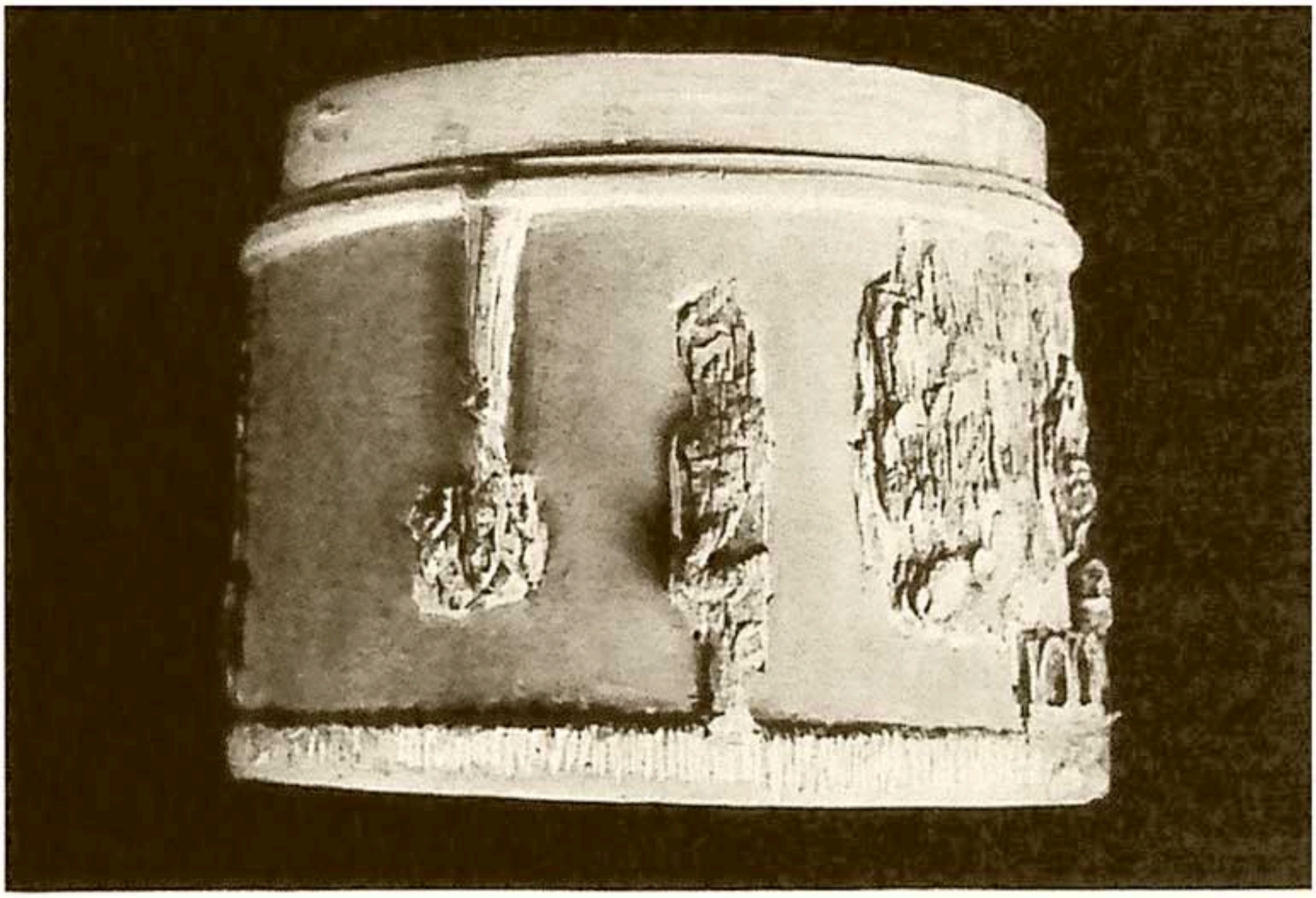

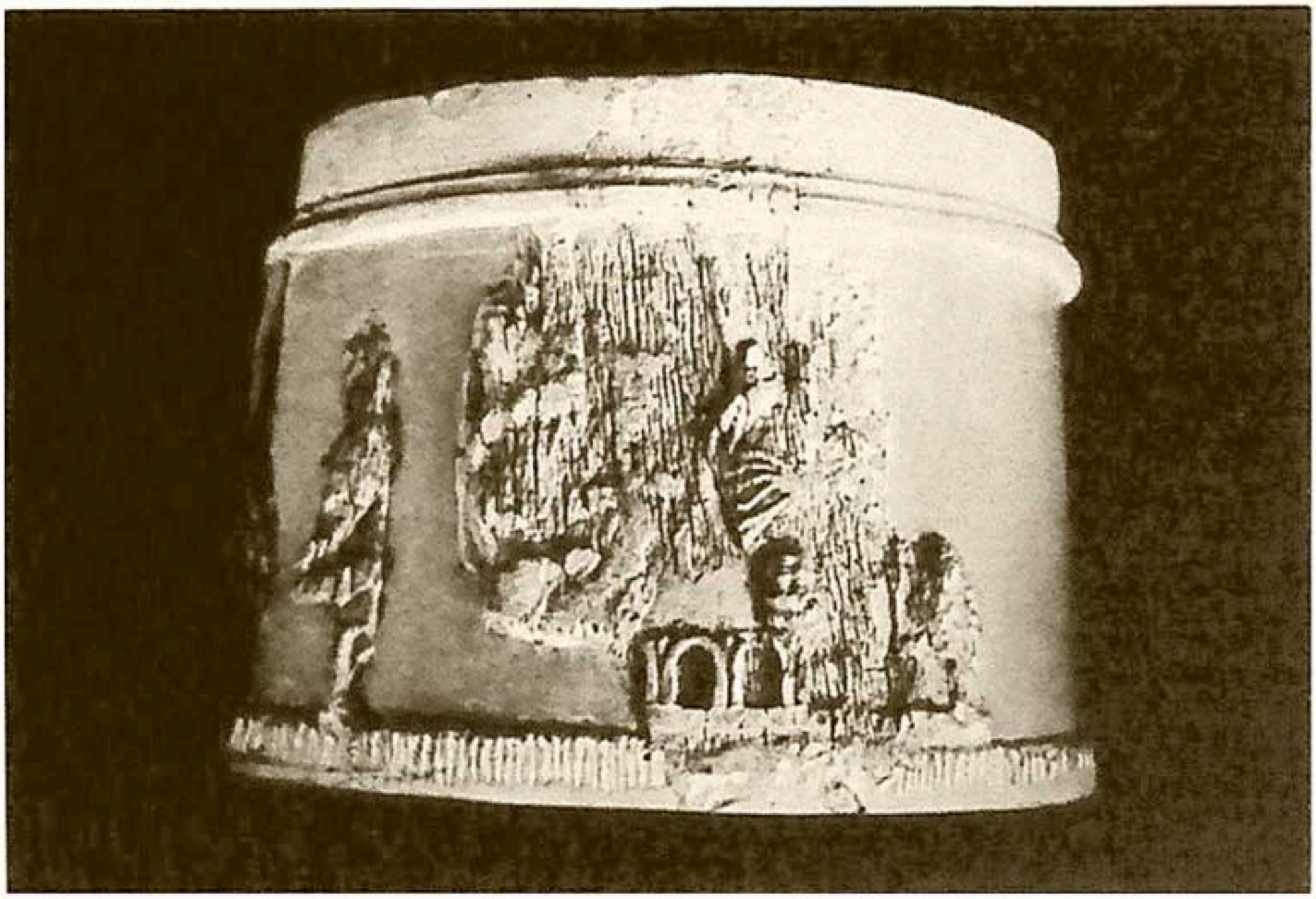

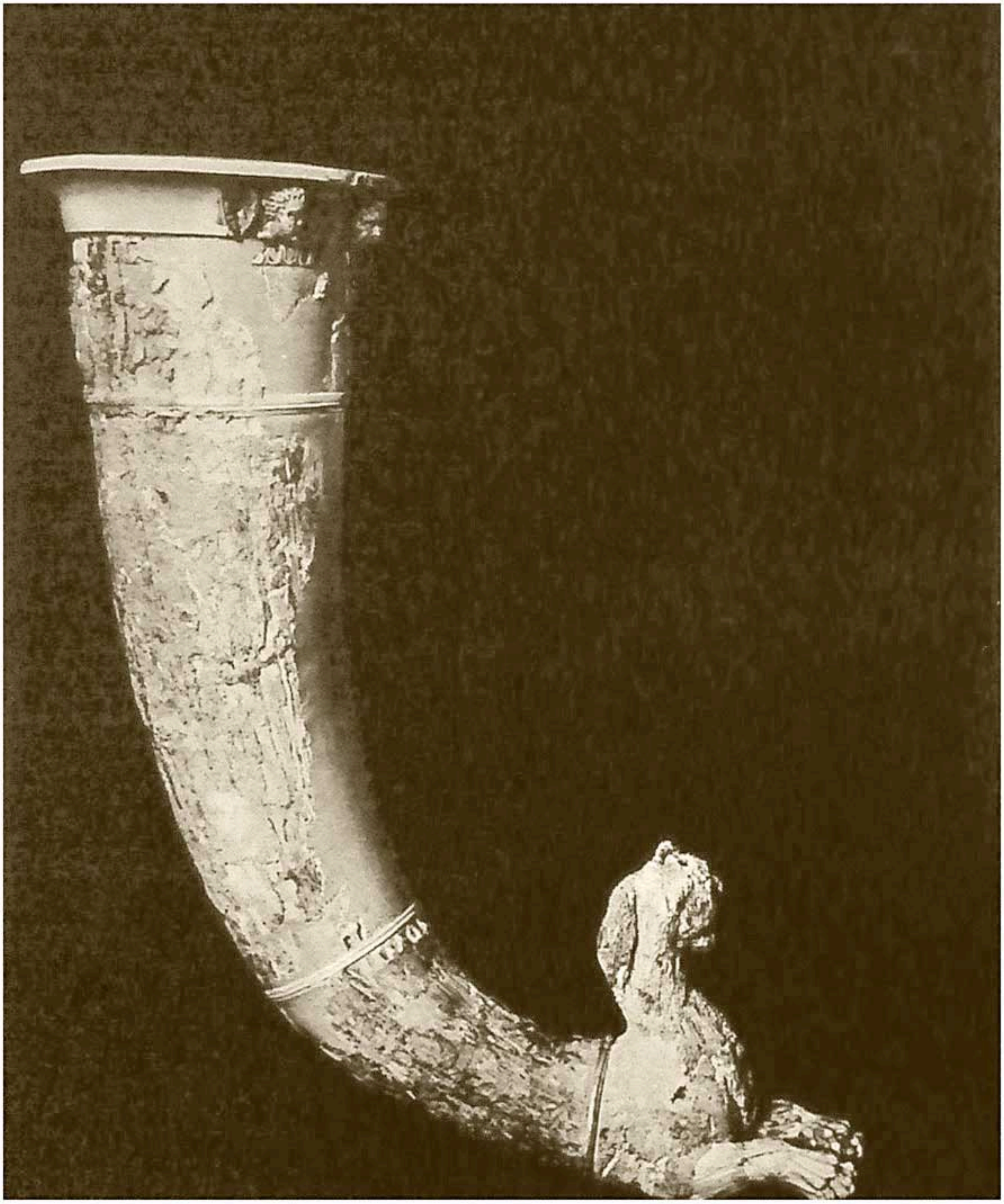

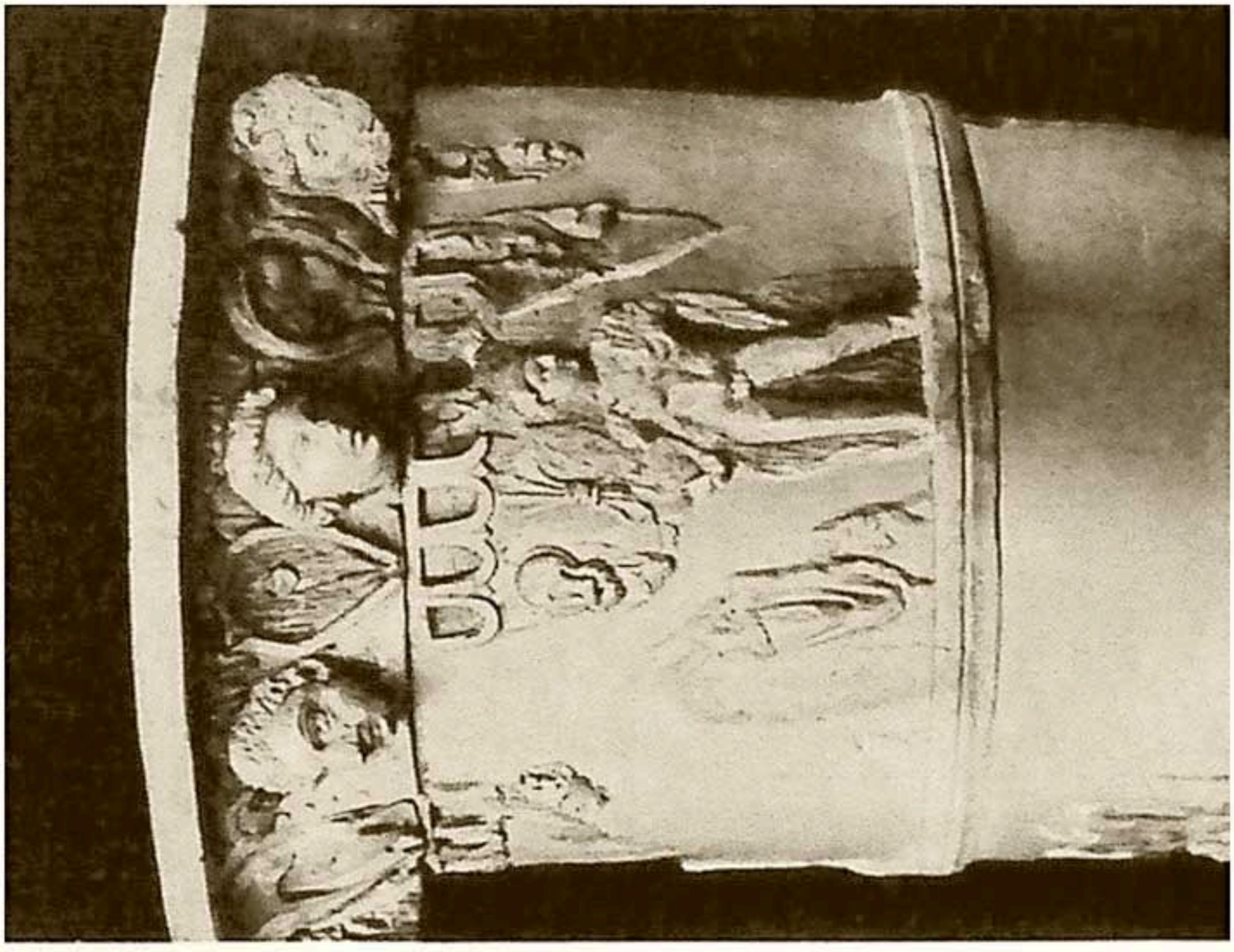

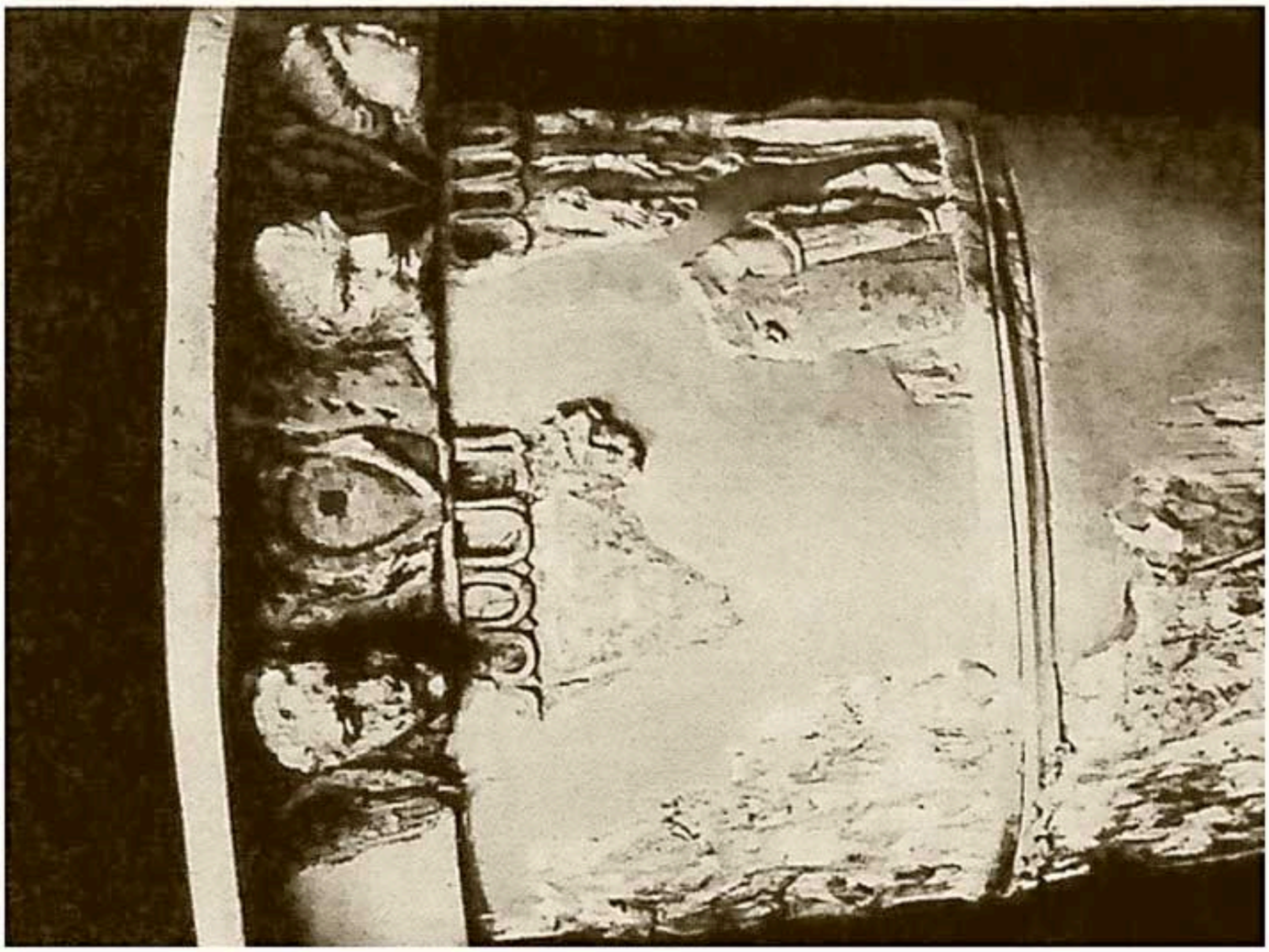

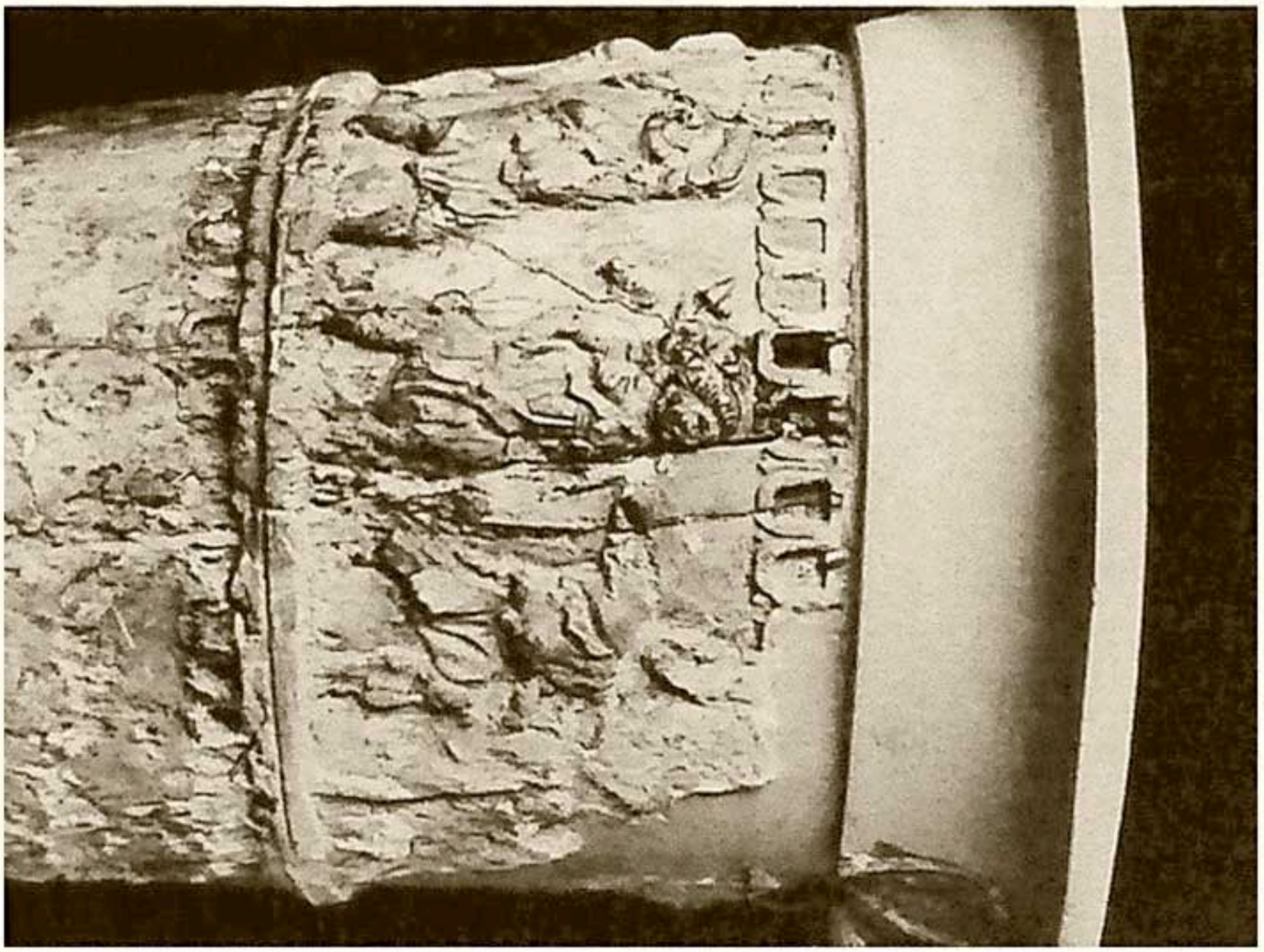

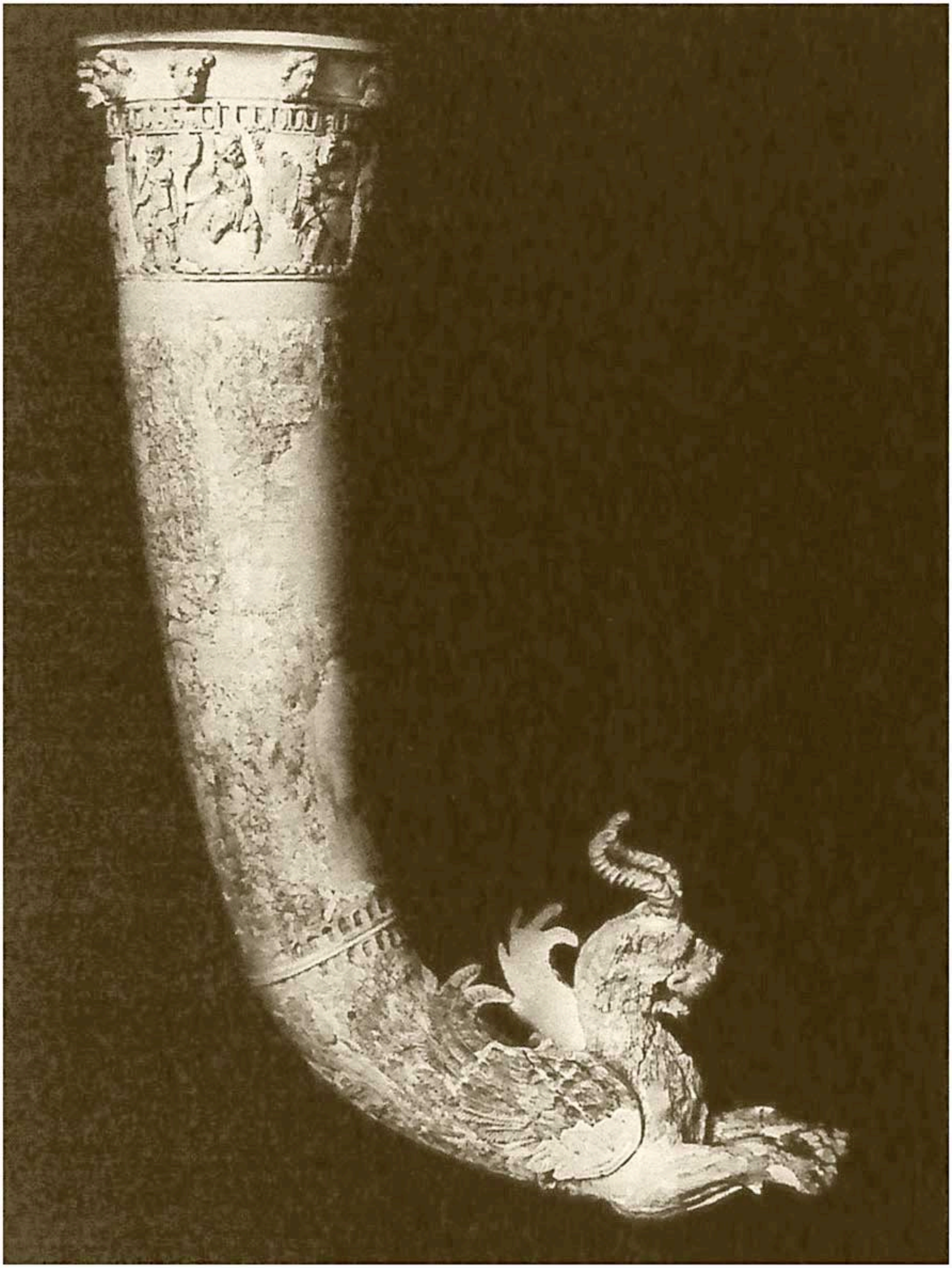

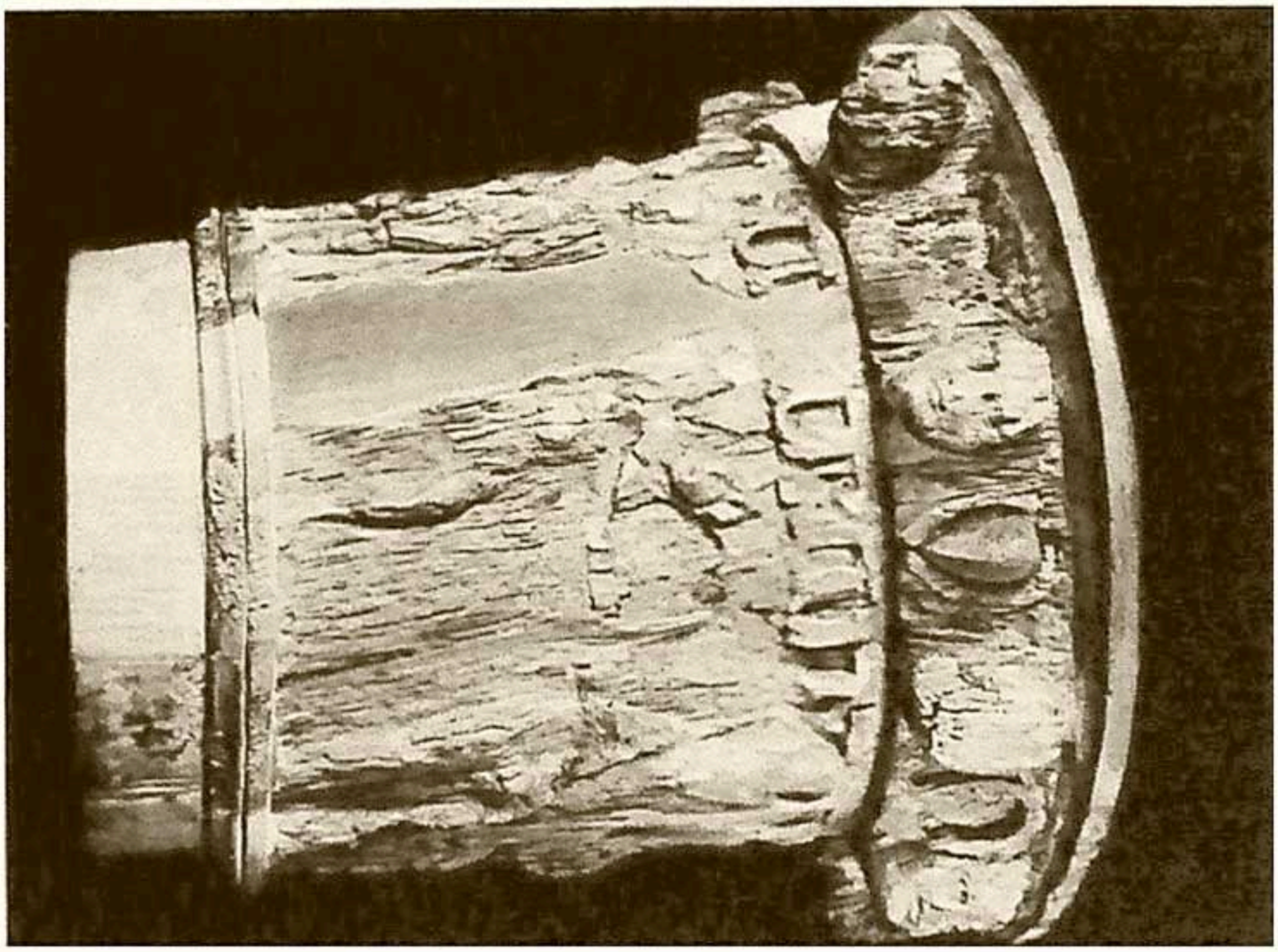

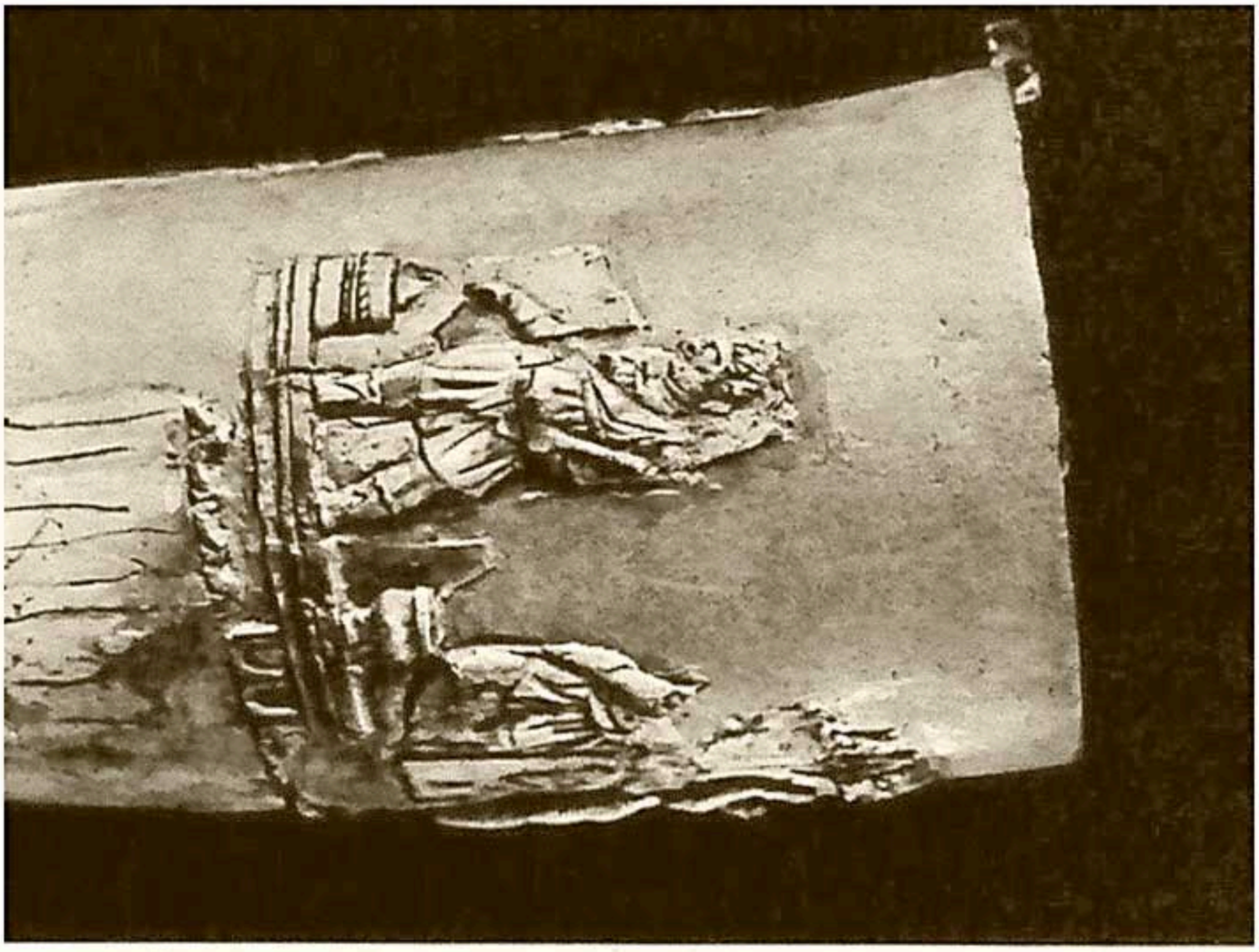

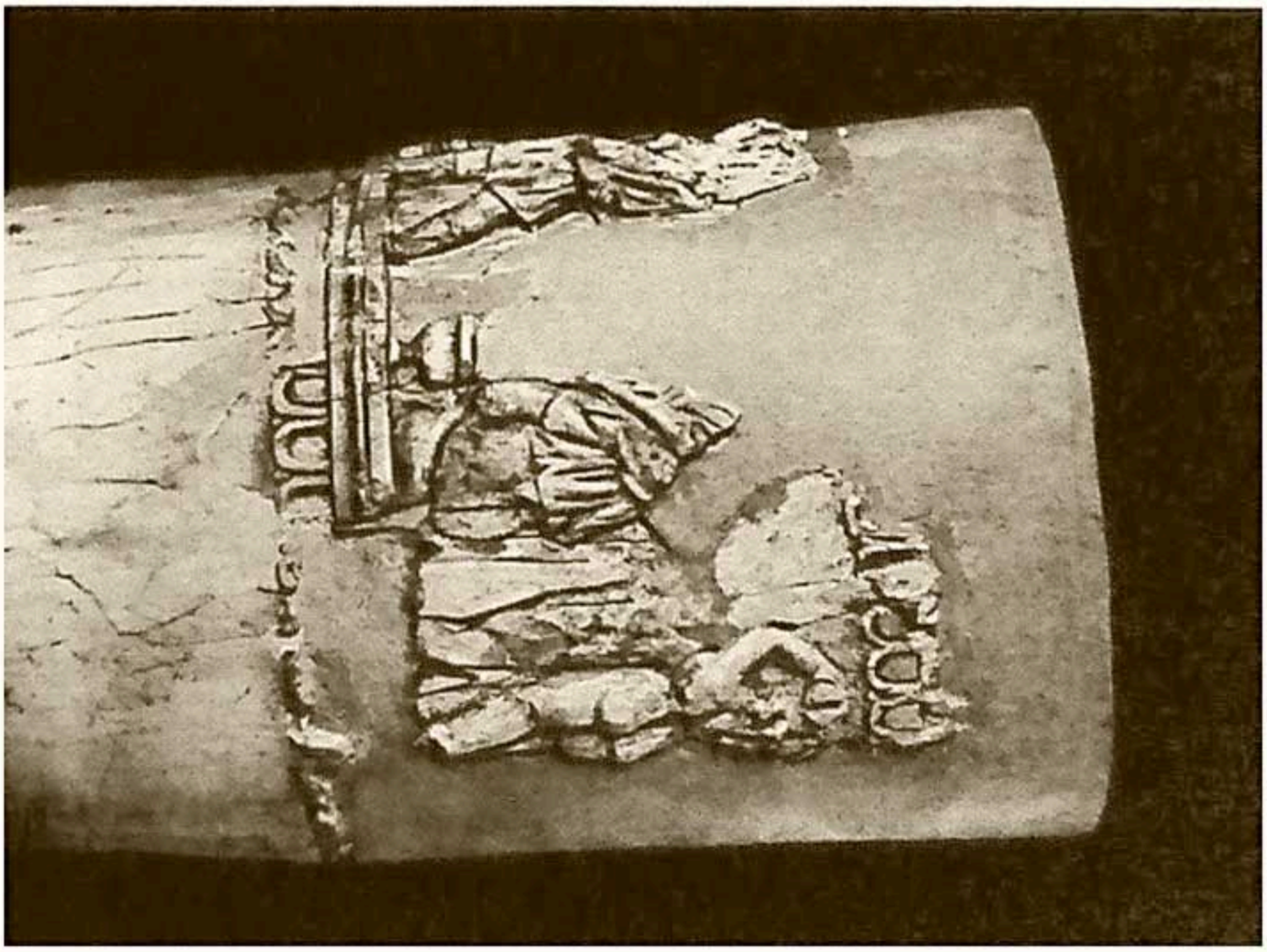

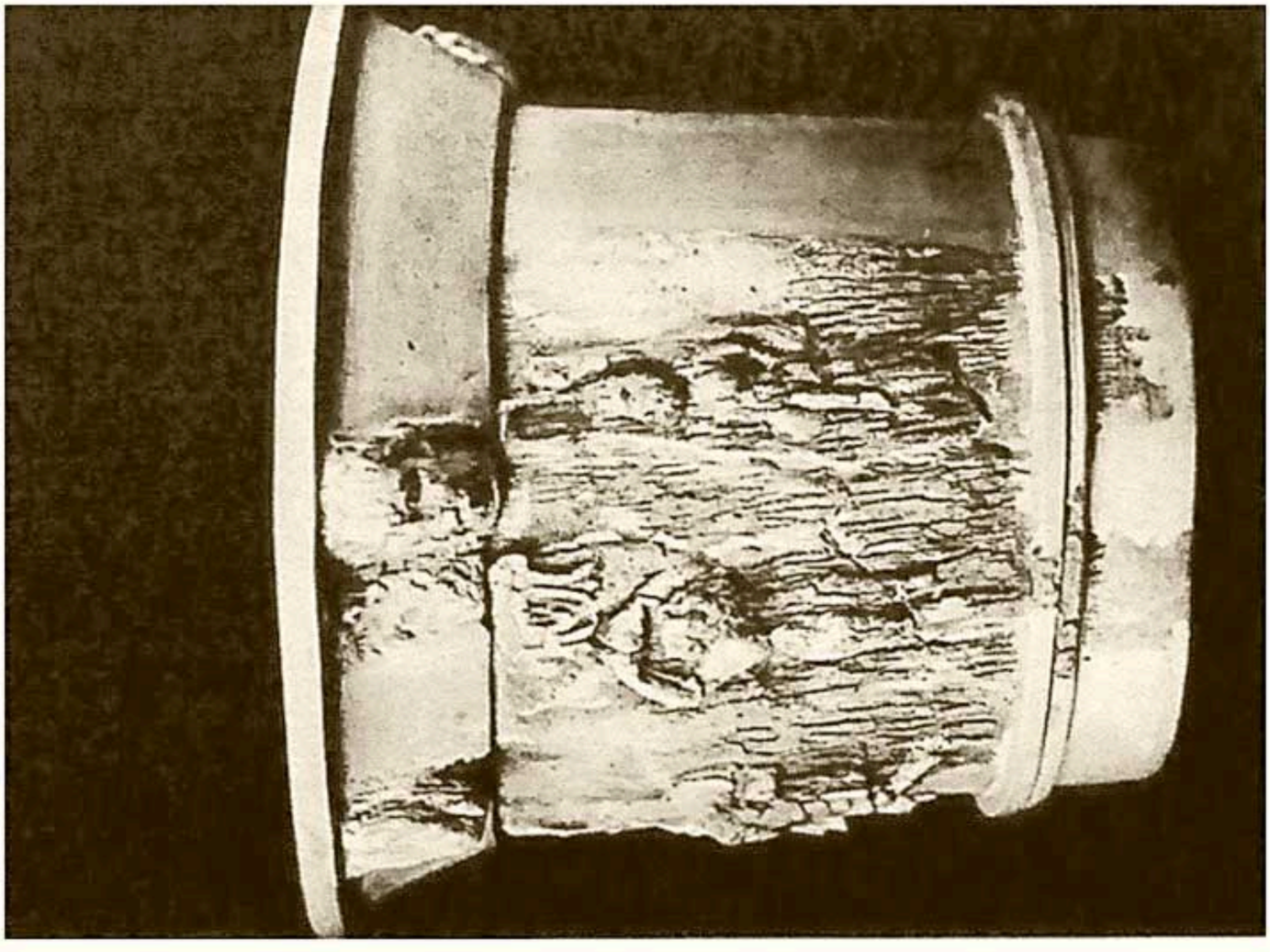

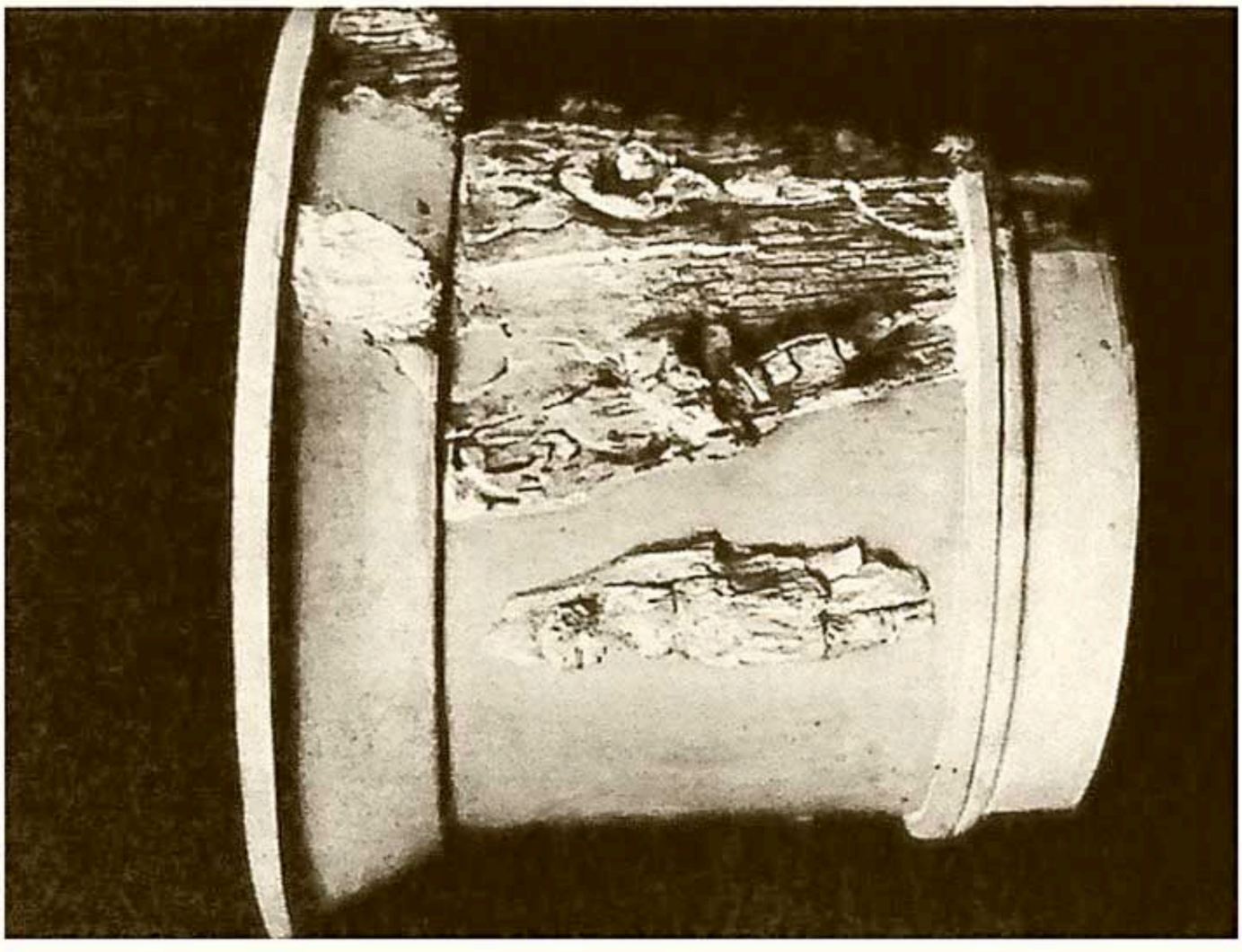

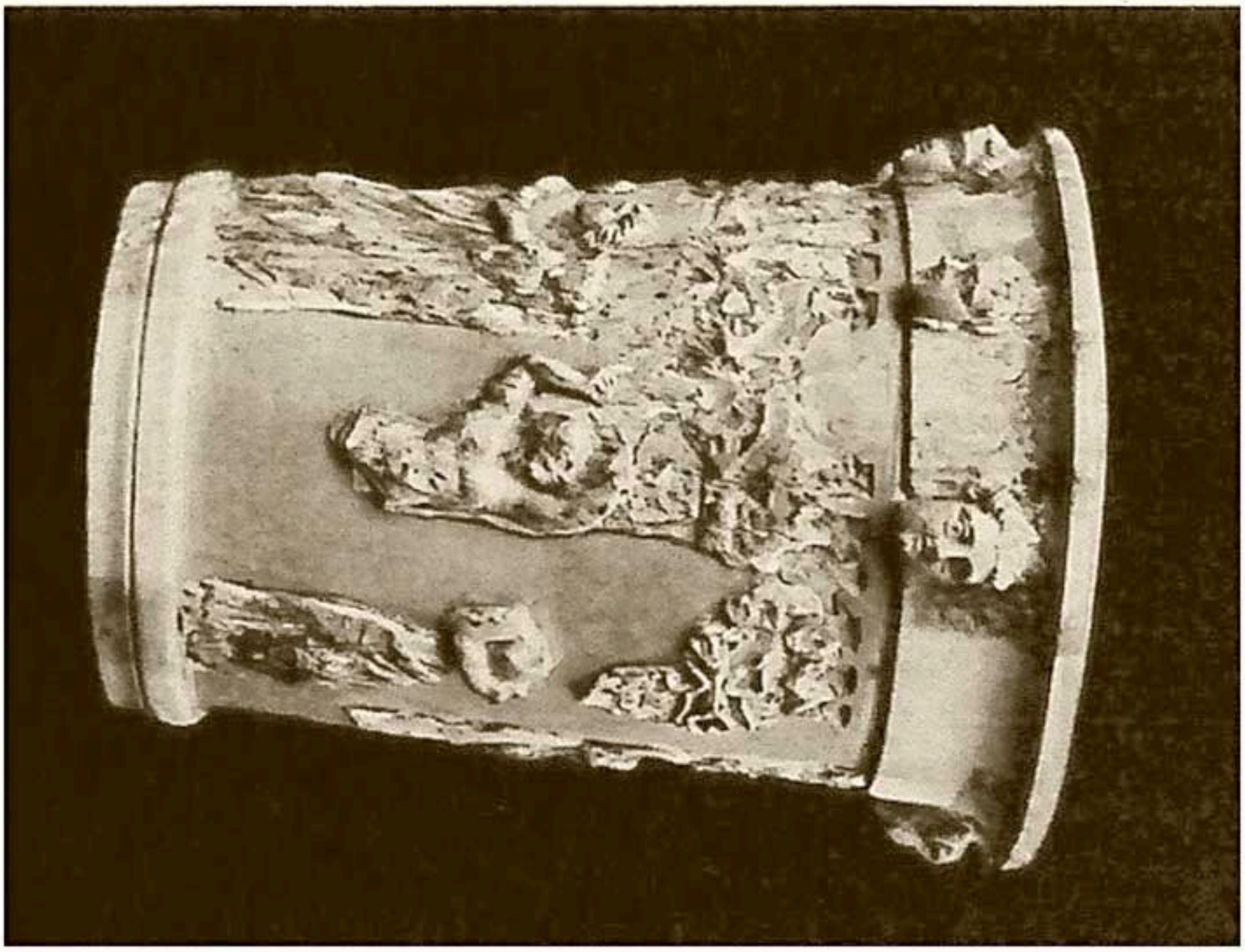

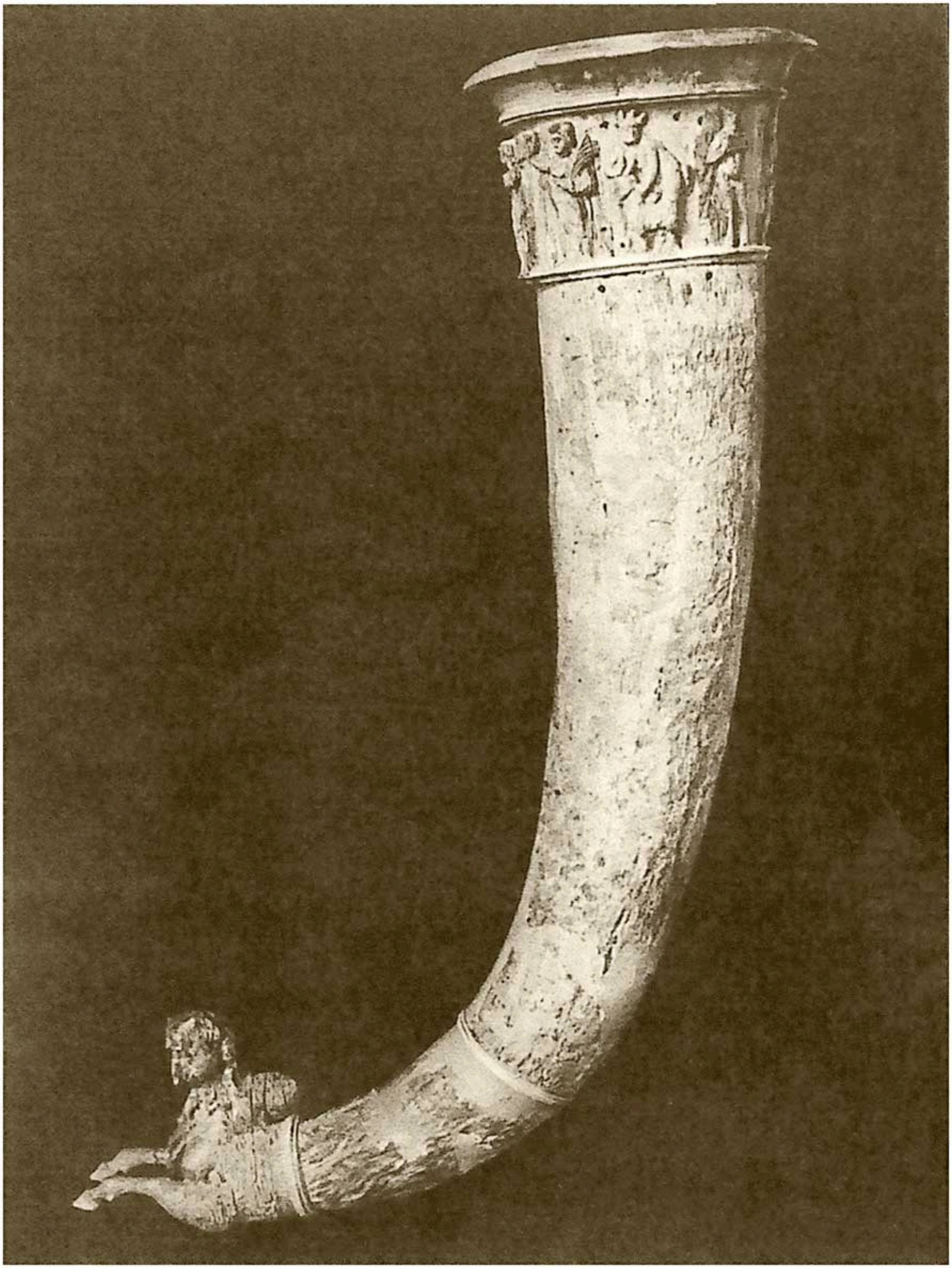

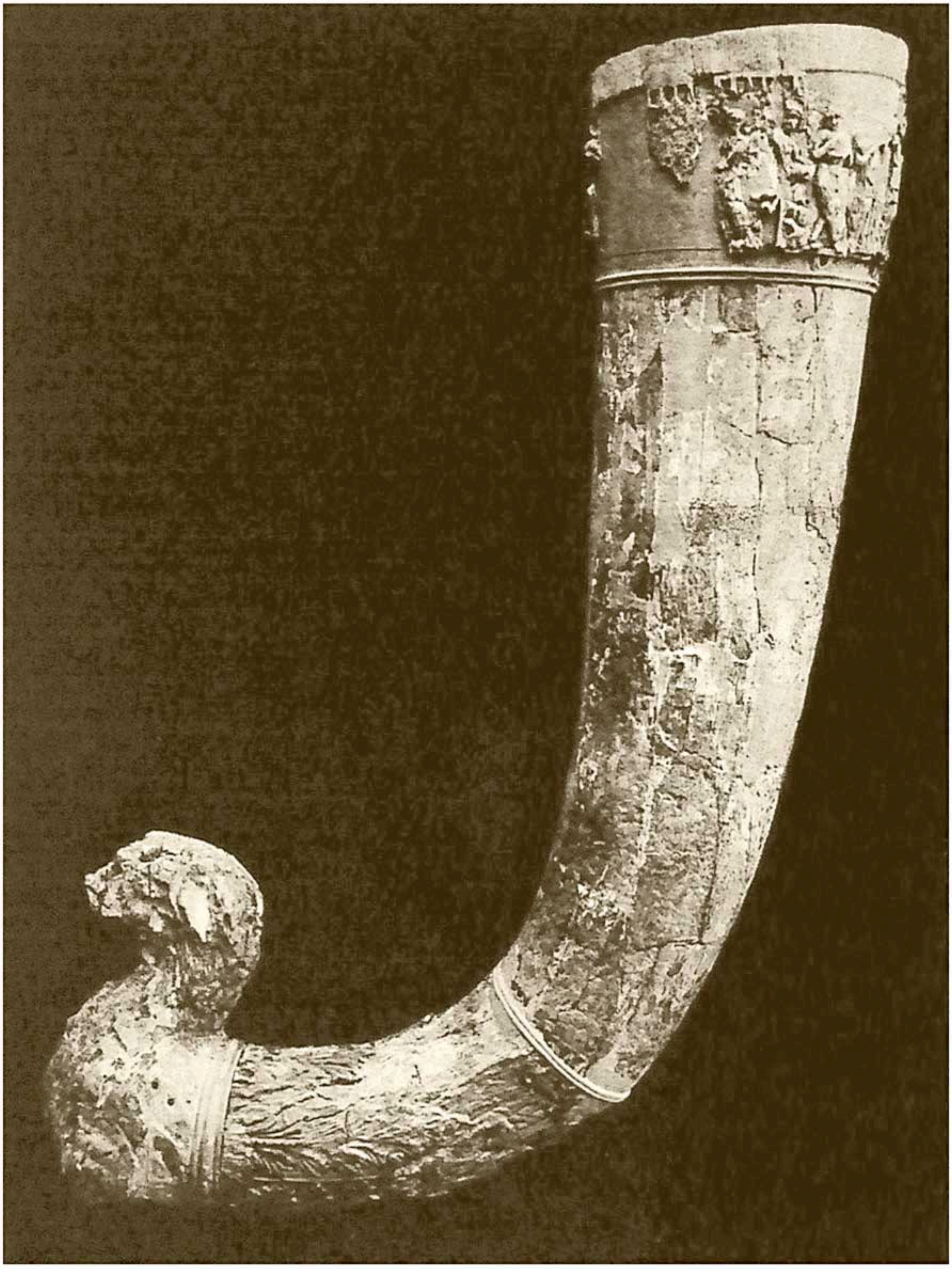

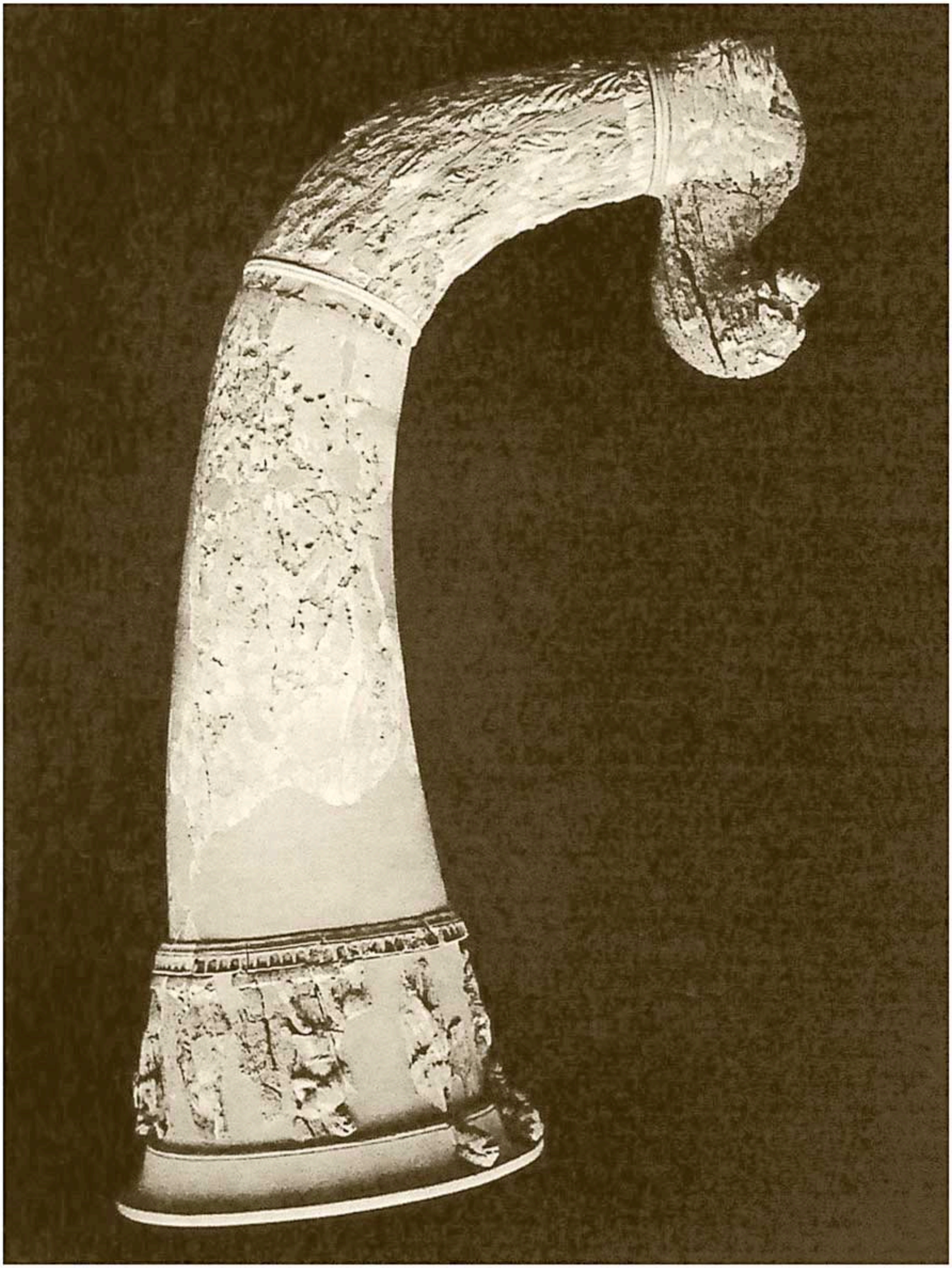

LXXXV

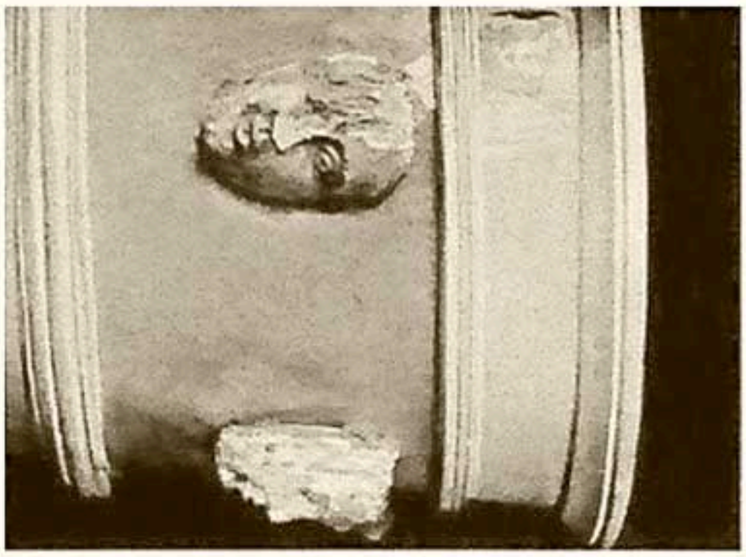

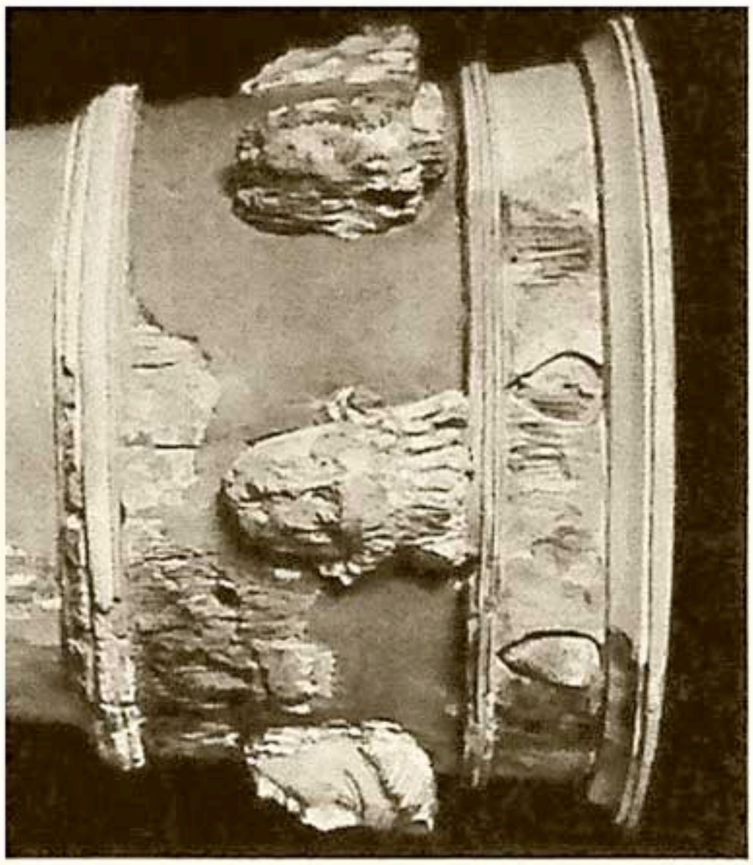

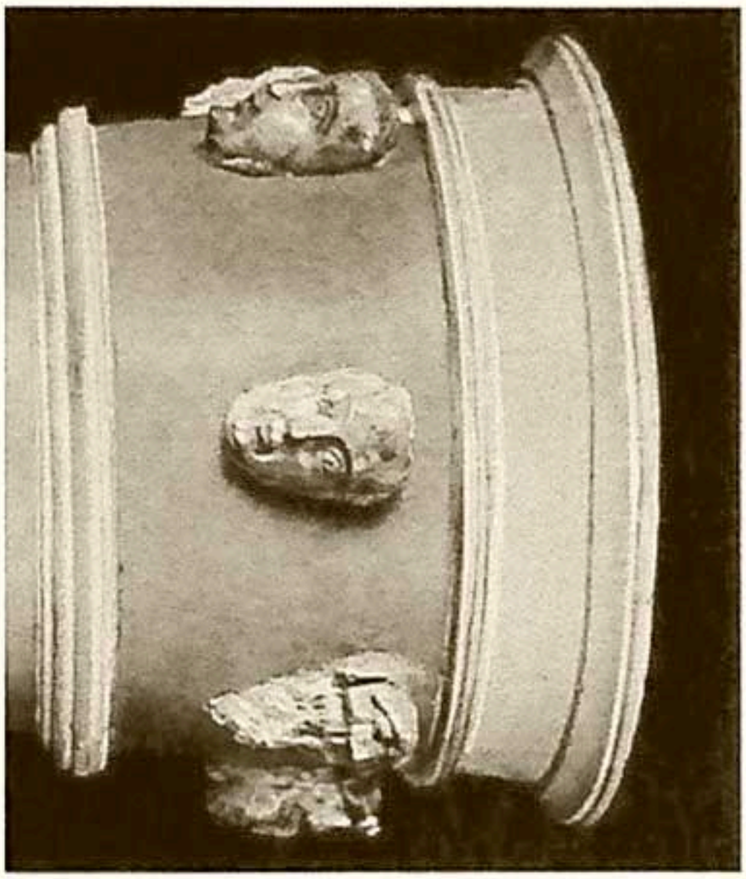

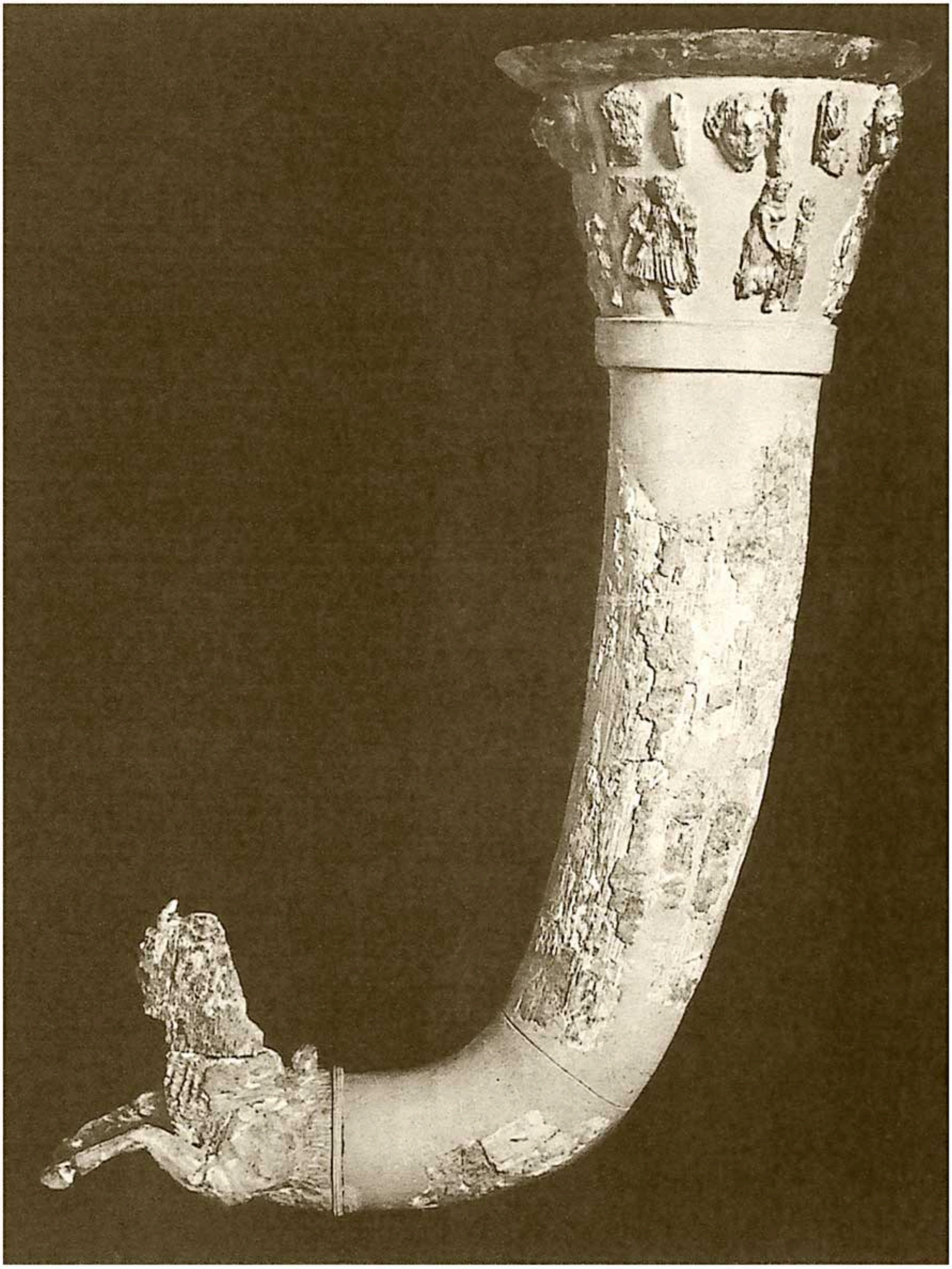

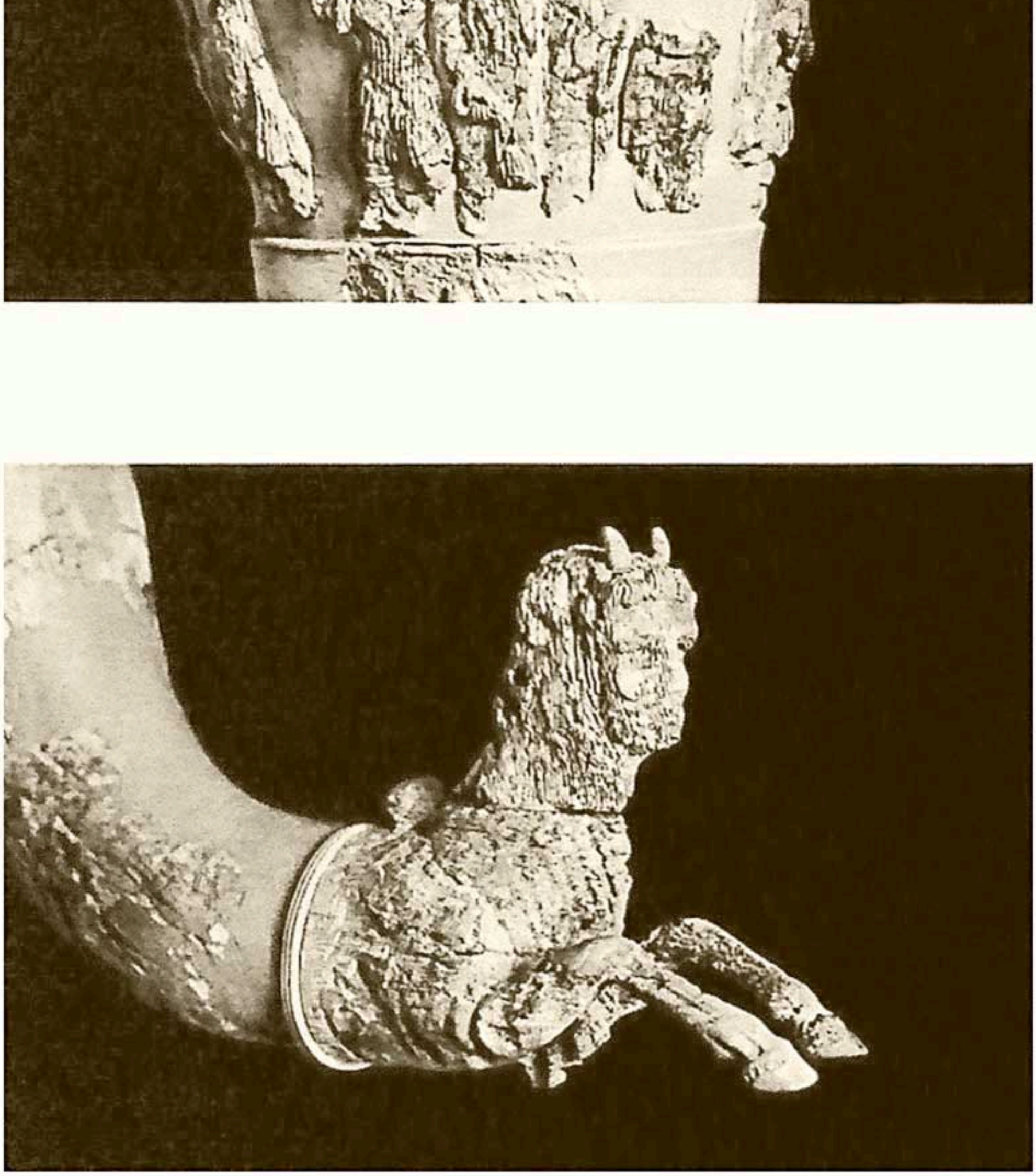

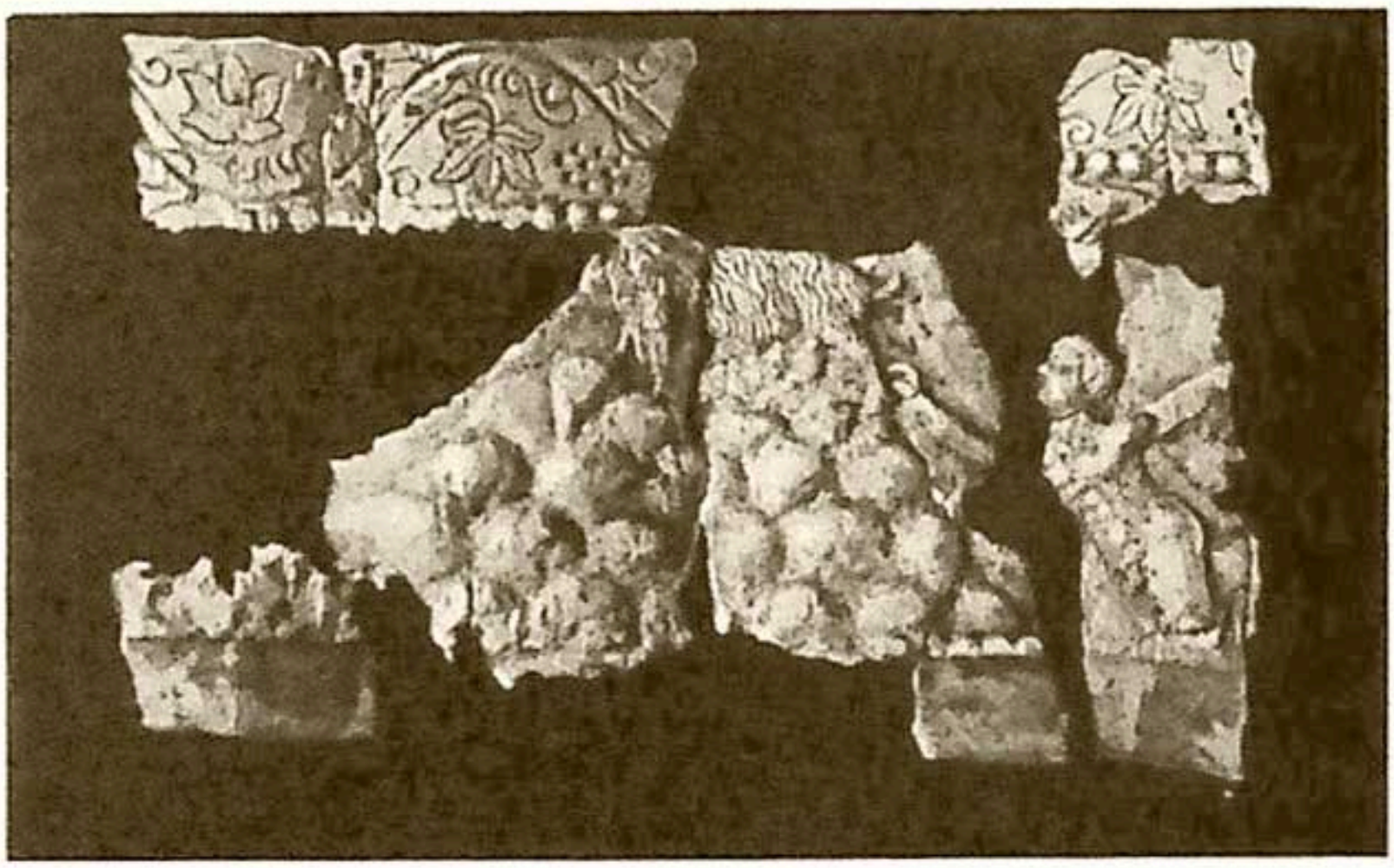

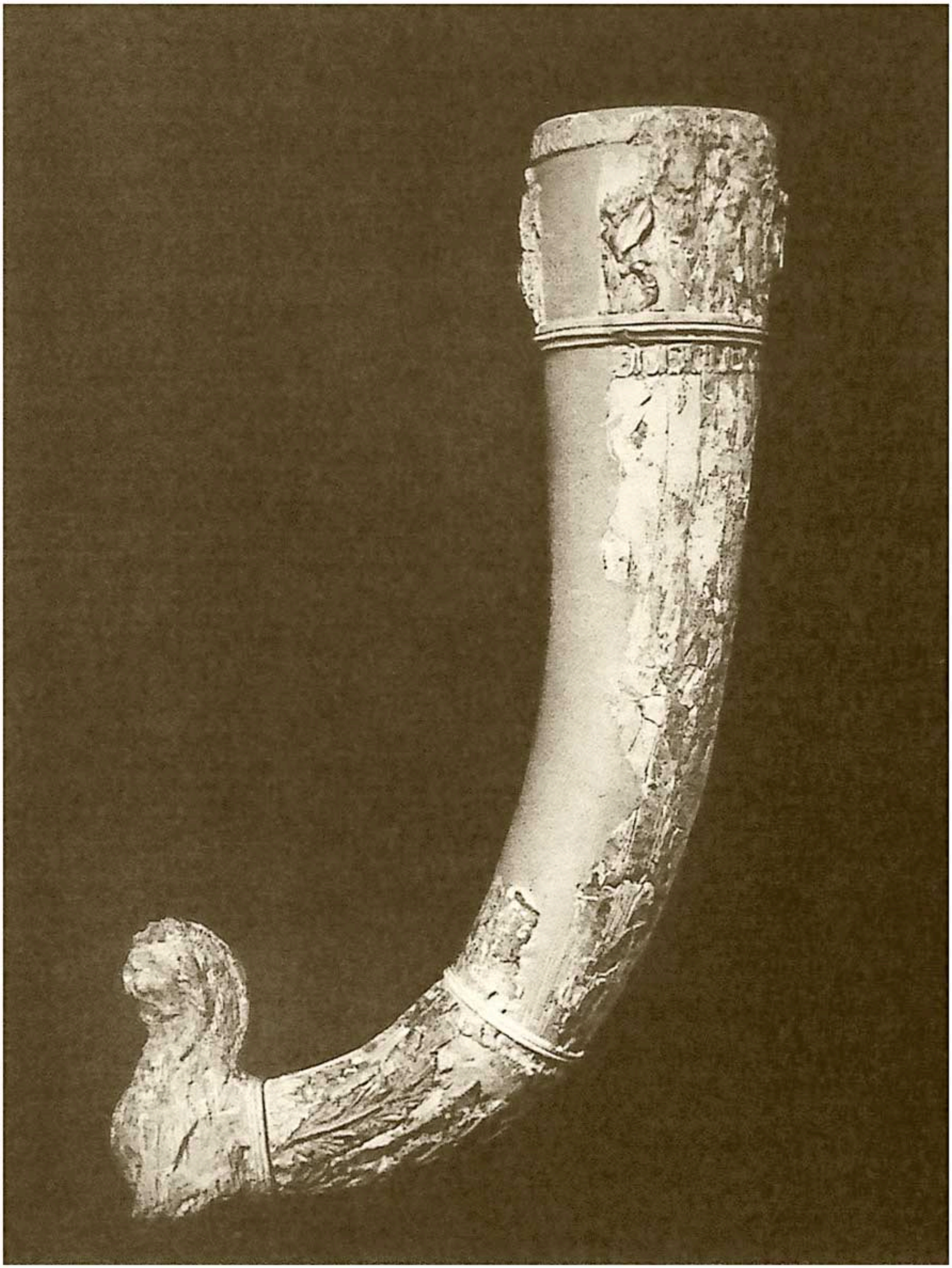

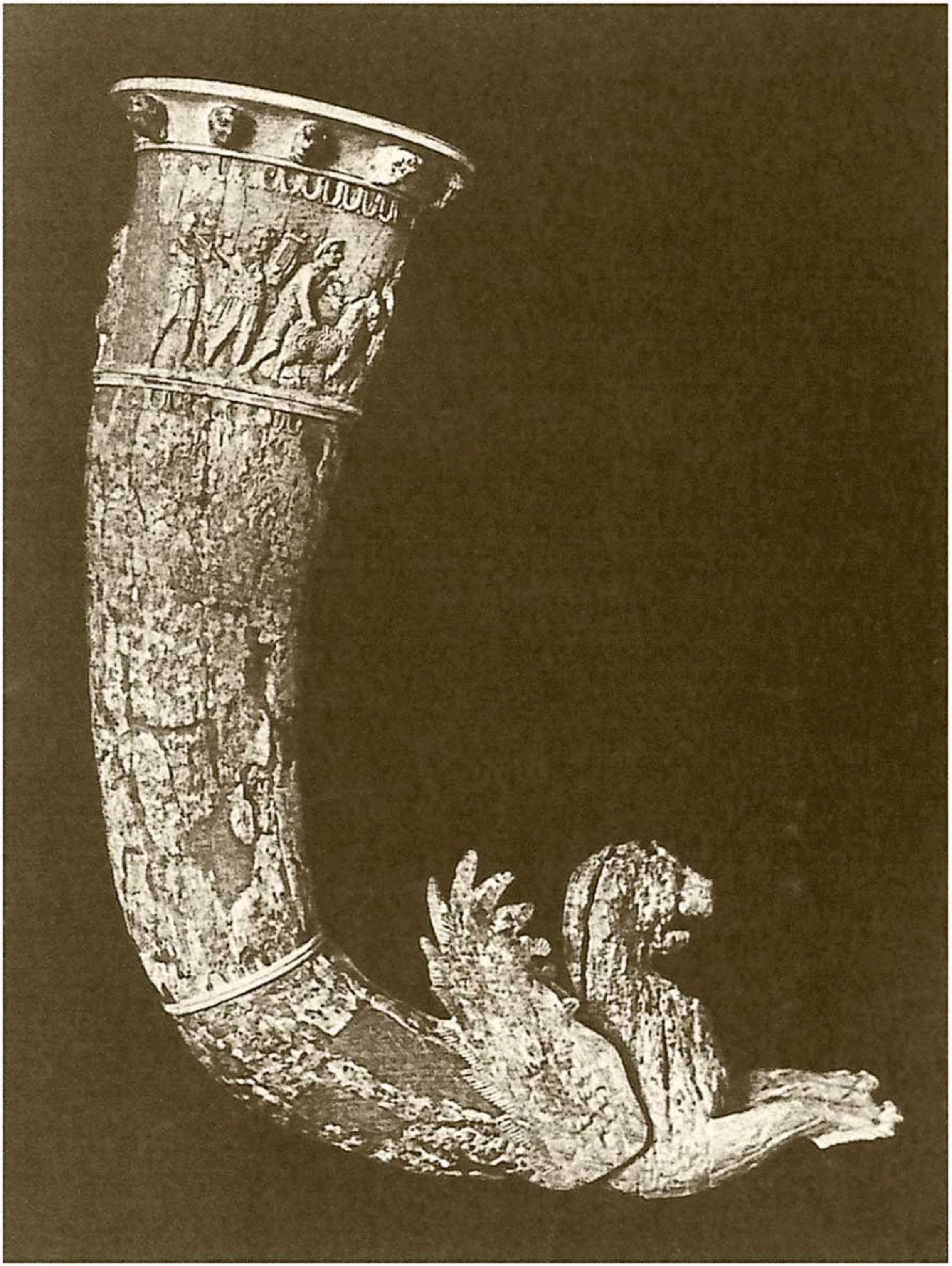

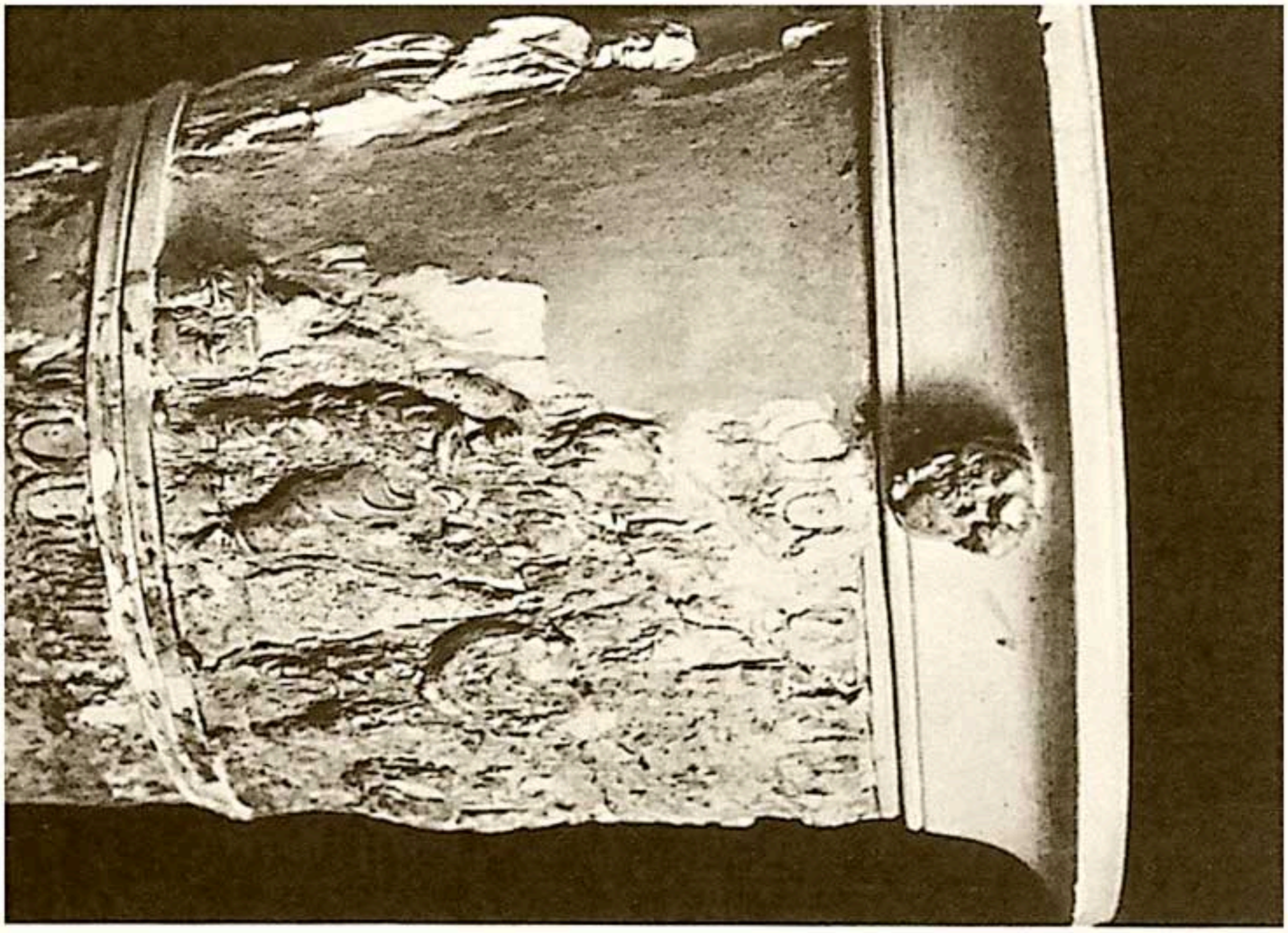

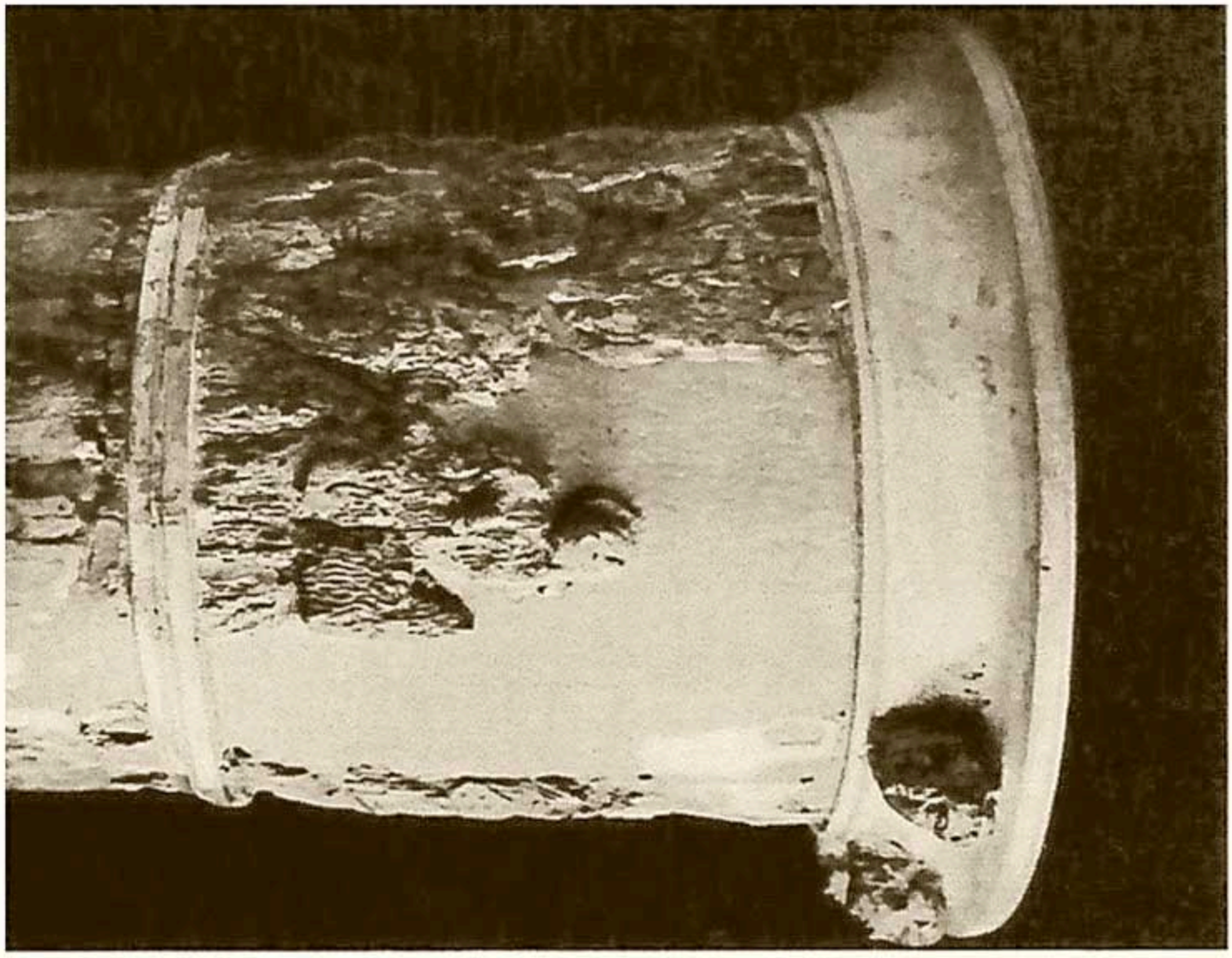

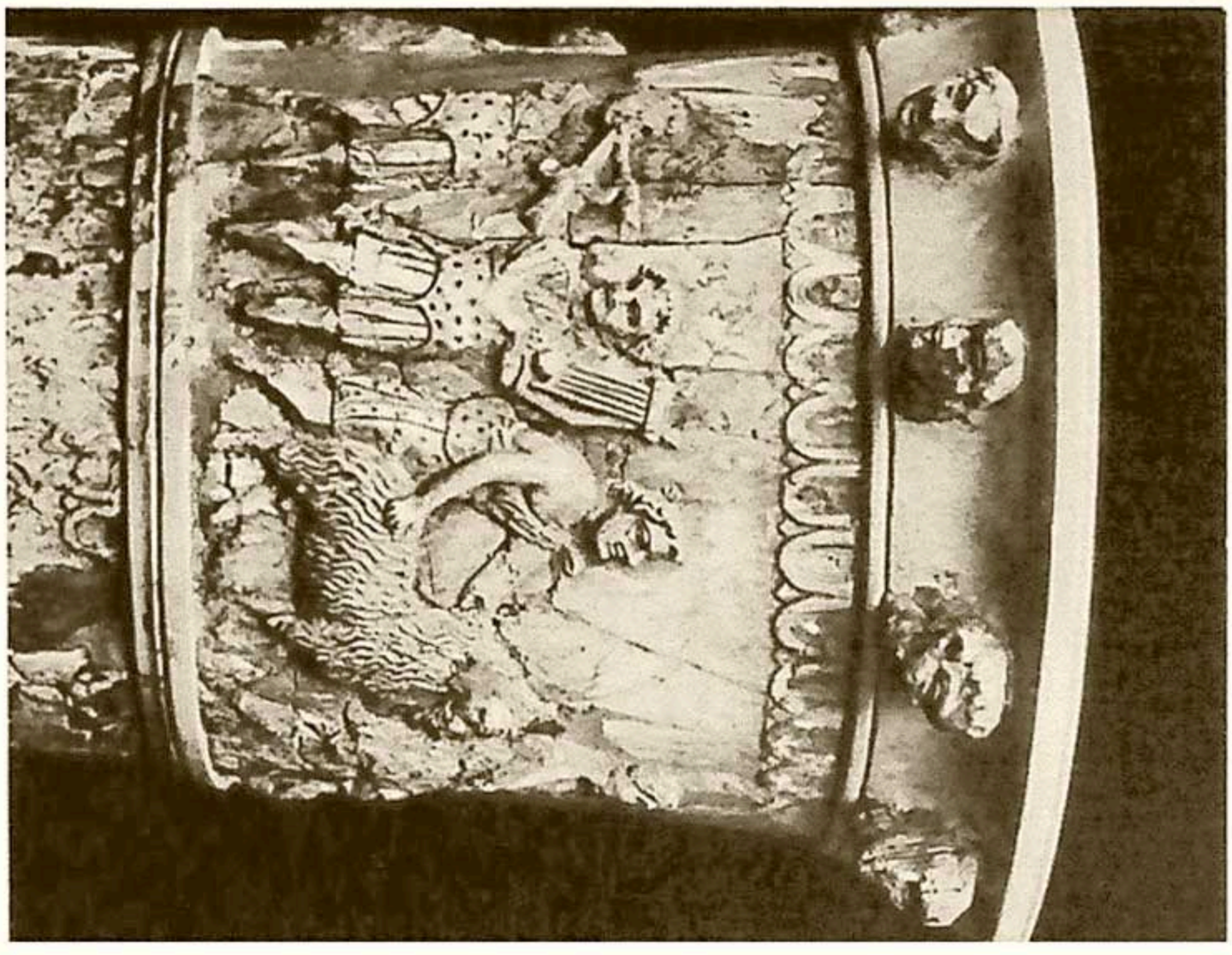

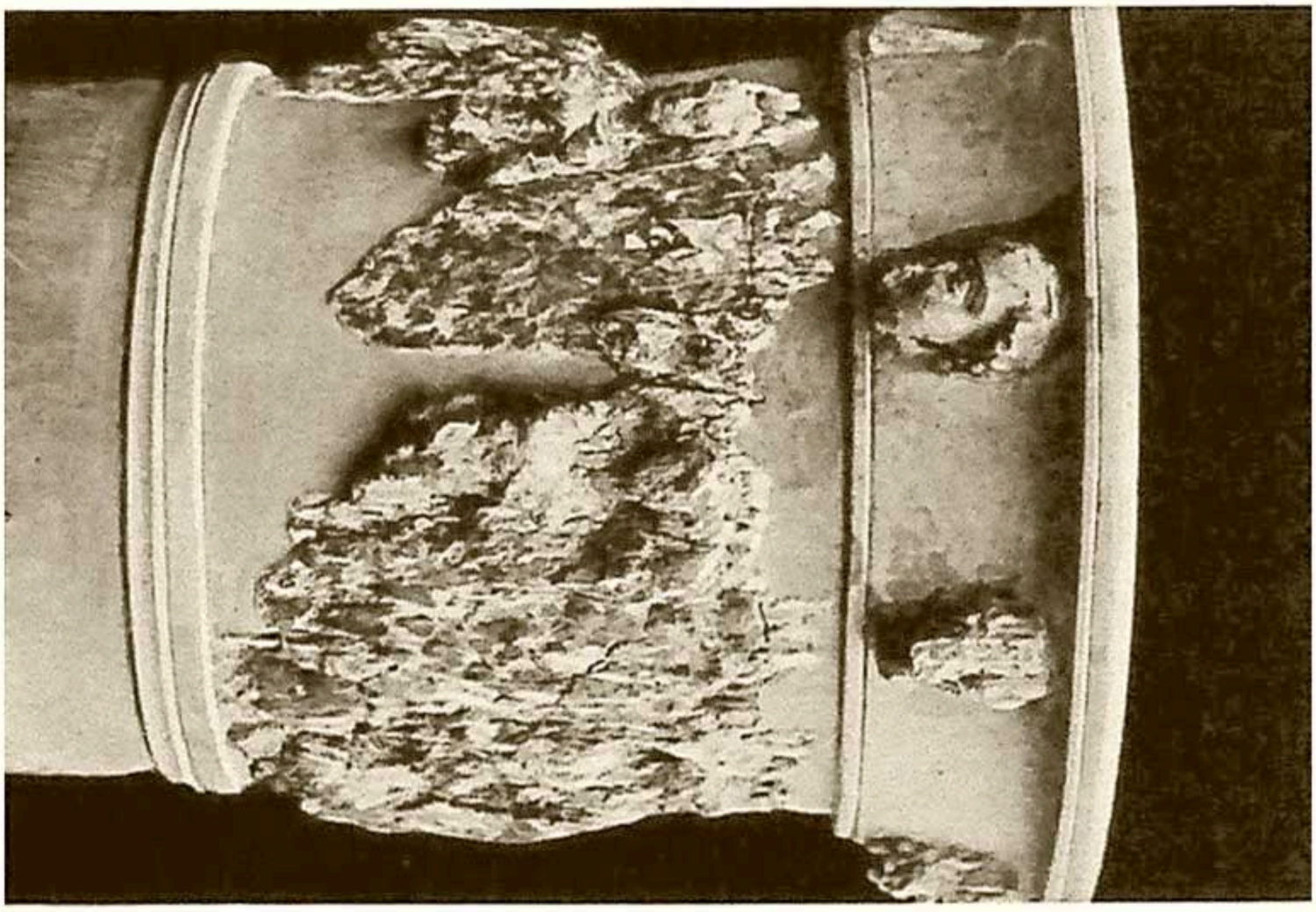

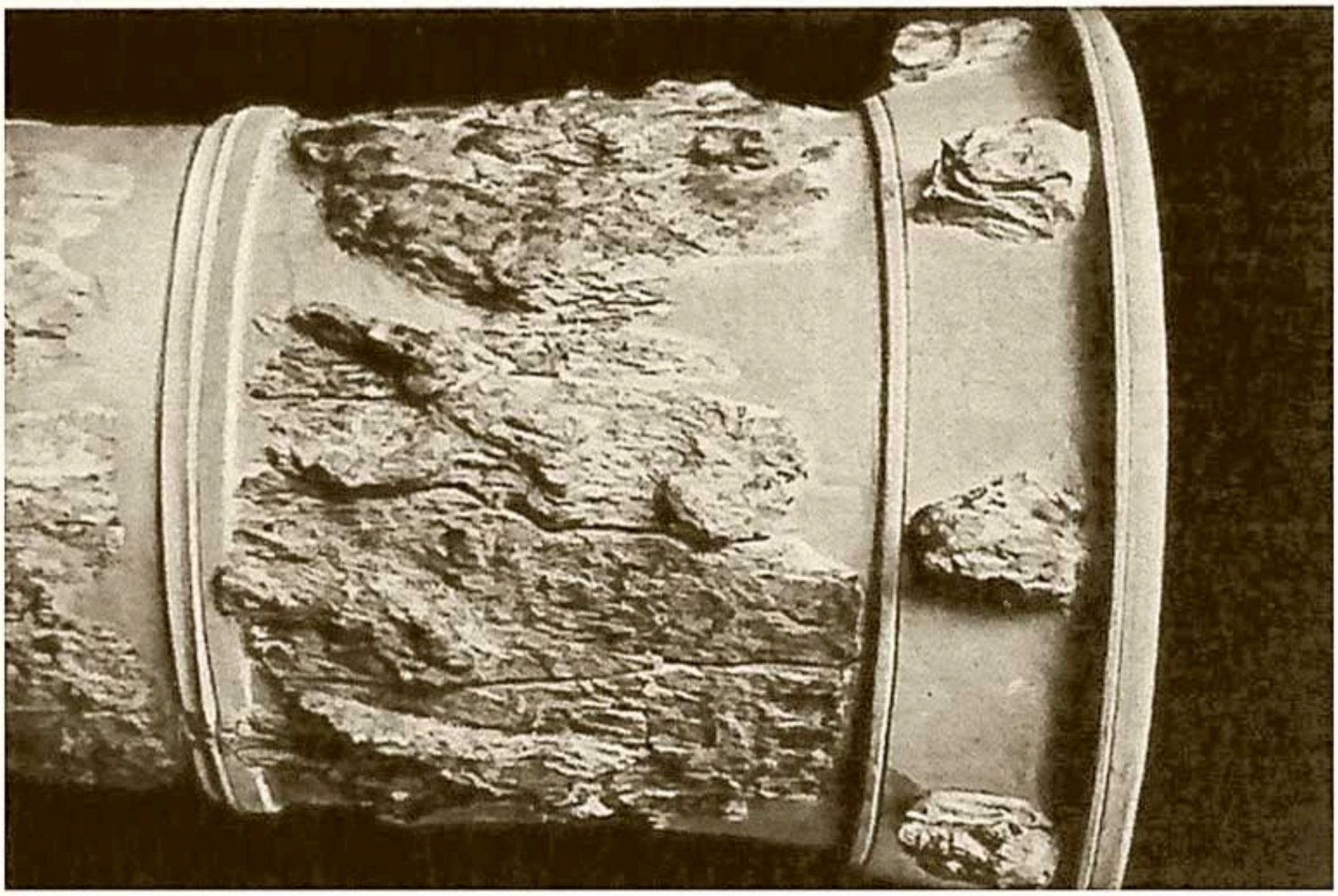

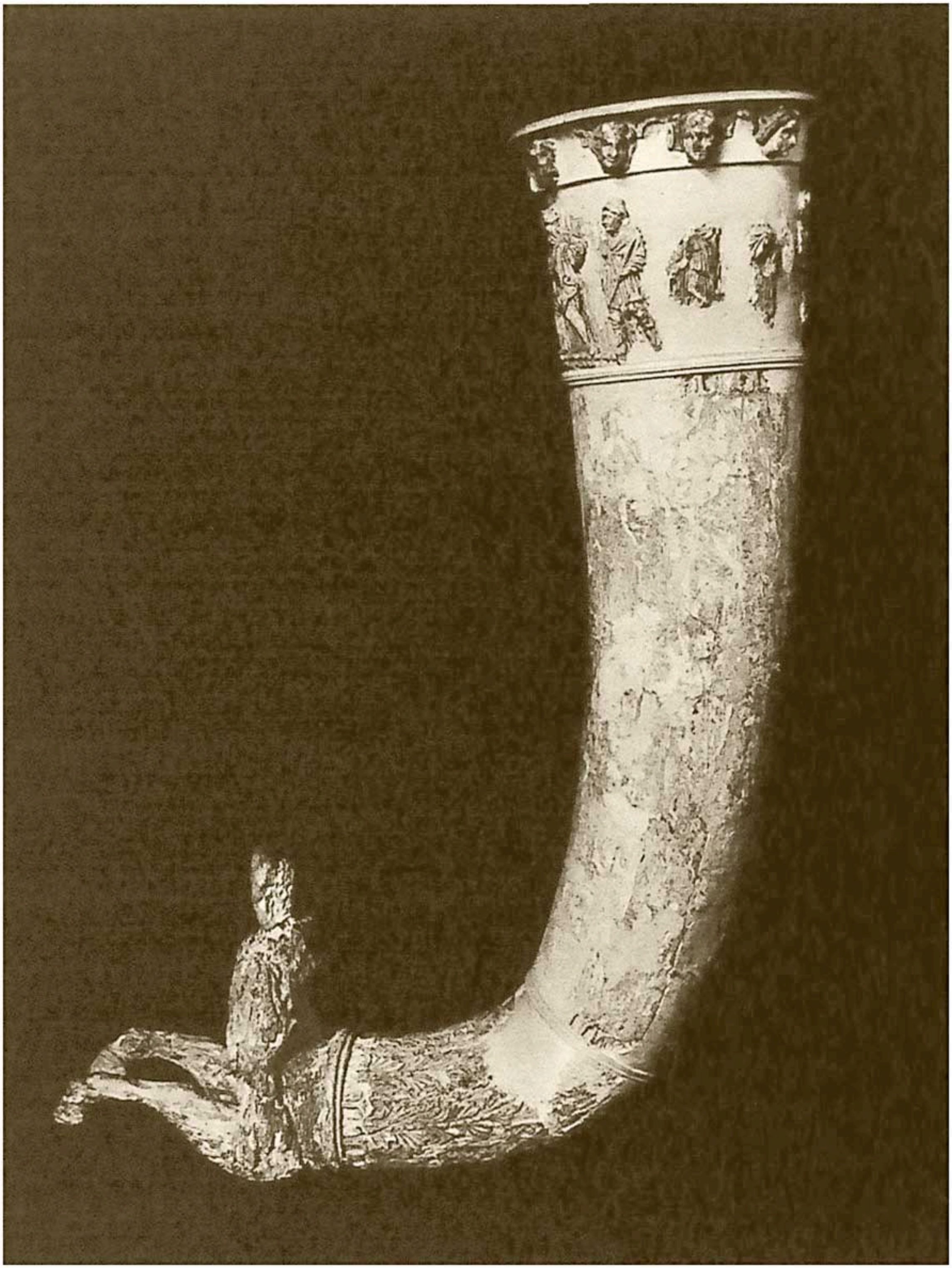

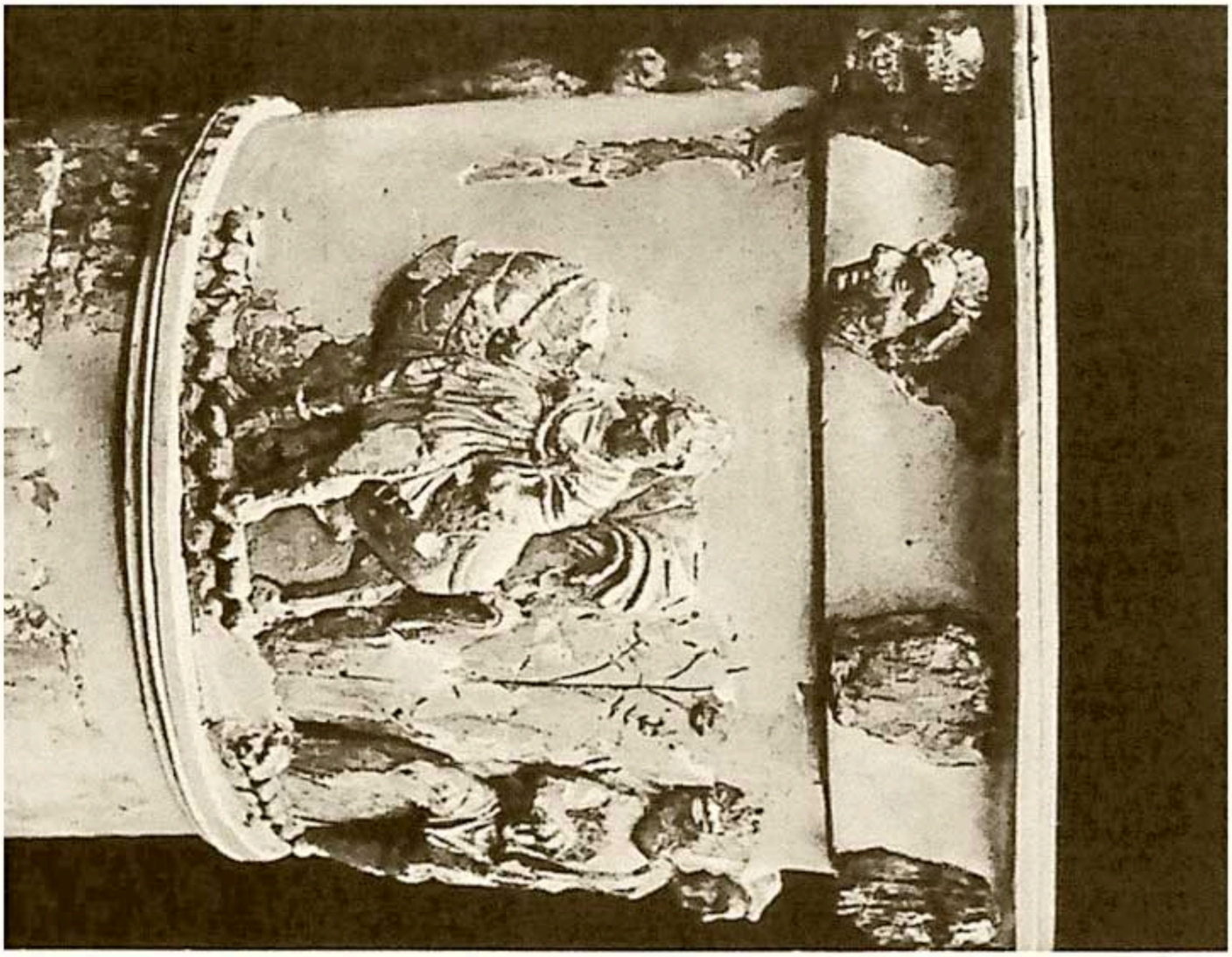

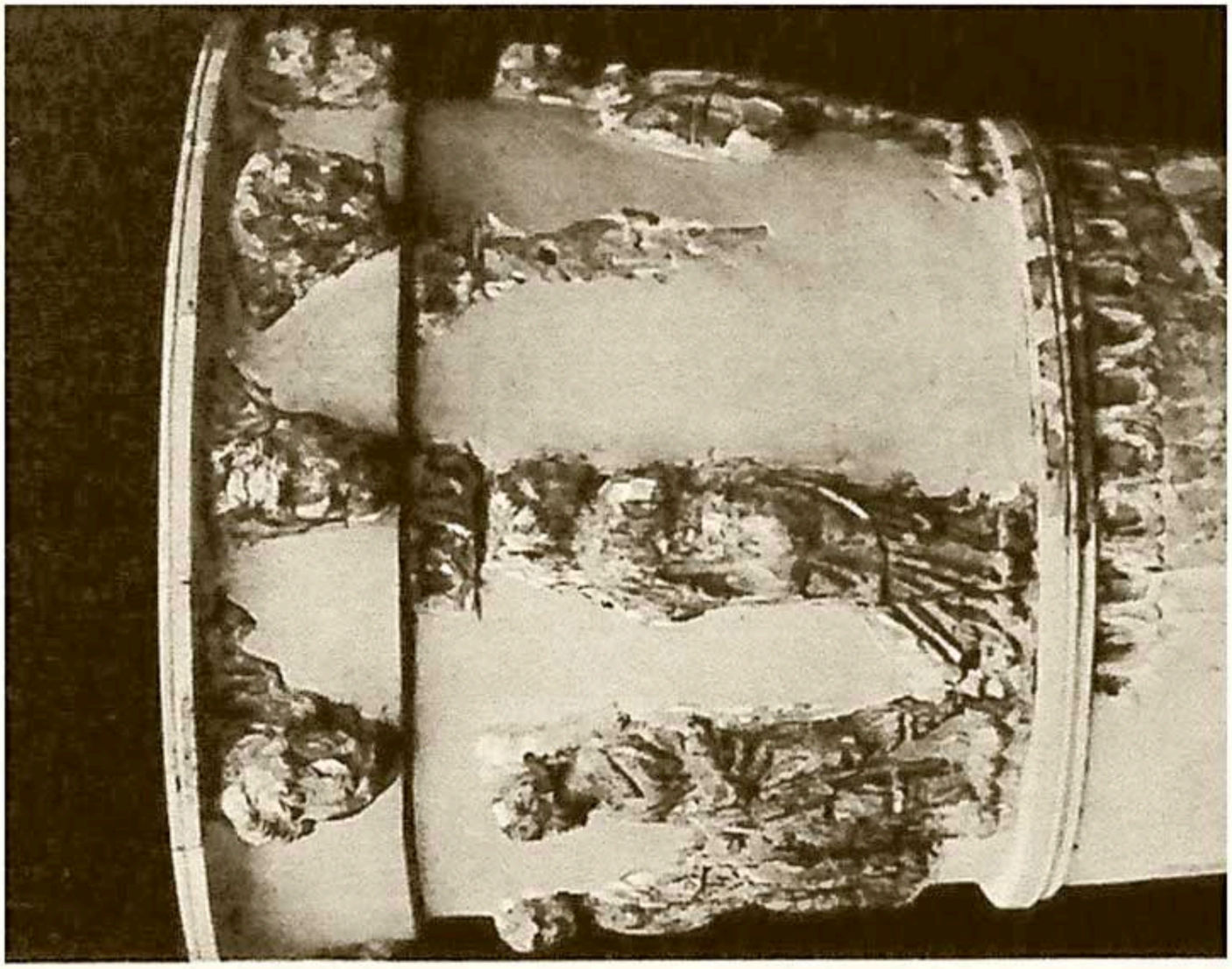

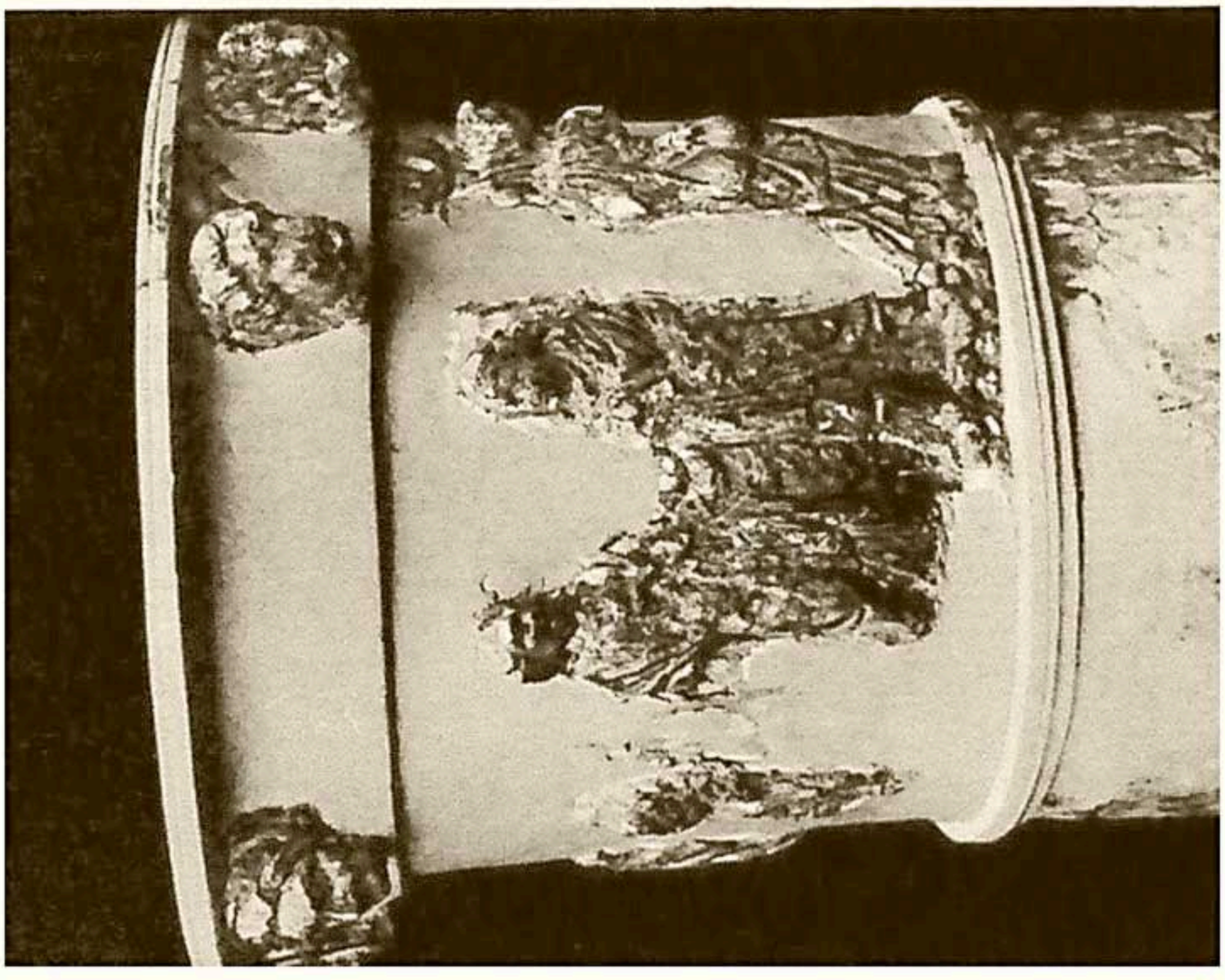
CVII

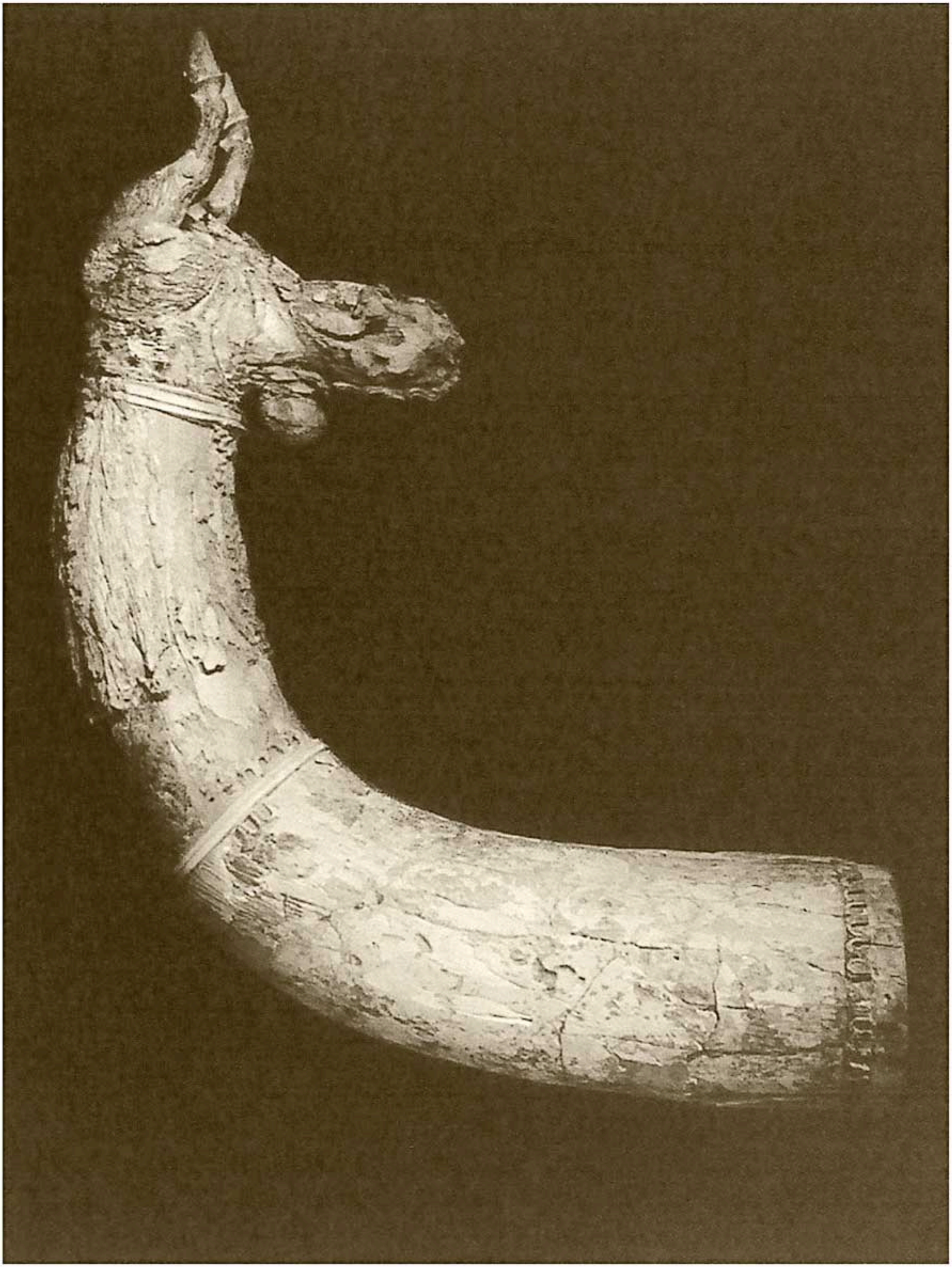

IX0

